૧૬૨

देसाई • पुरुषोत्तमदास गरबडदास

मु• अलादपुर

નંબર • ૧૬૨

દેસાઈ પુરષોત્તમદાસ ગરબડદાસ

(કલારાણીવાળા) મુ. અલાદપુર

આત્મબોધ (ગુજરાતી ટીકા)

ार पुरषोत्तमदास गरबडदास मु॰ बहादुरपु
रजीस्टर

નડીઆદના શ્રીપુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલયદ્વારા

પ્રકાશિત ગ્રંથમાળા

ગ્રંથ નંબર ૧૧

દેસાઈ પુરુષોત્તમદાસ ગરબડદાસ
બહાદરપુર (G. B. S.

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય વિરચિત

બાલબોધ.

પ્રાચીન સંસ્કૃત ટીકાઓના આધારે

શુદ્ધ સરળ ગુજરાતી ટીકાસાથે.

છપાવી પ્રકટ કરનાર,

શ્રીમોહનદાસ પીતાંબરદાસ શાહ.

શ્રીપુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલયના મંત્રી,

અને

શ્રીવલ્લભીયગ્રંથપ્રકાશકફંડના વ્યવસ્થાપક.

નડીઆદ.

વલ્લભાબ્દ ૪૩૩ સંવત ૧૯૬૭

અમદાવાદ—ધી ગુજરાત પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં

શાહ સોમાલાલ મંગળદાસે છાપ્યું.

ન્યોછાવર સાડા ત્રણ આના.

दुकान पुरुषोत्तमदास गरबडदास मु० बहादुरपुर

रजिस्टर नंबर

श्रीकृष्णायनमः

श्रीमद्वल्लभाचार्यजी विरचित

પુરૂષોત્તમદાસ ગરબડદાસ
બહાદરપુર (G. B. S. R.)

बालबोध.

શ્રીમદ્પુરૂષોત્તમજી ટીકામાં મંગલાચરણ કરે છે.

जयन्ति श्रीमदाचार्यवाचोऽर्थामृतवर्षणैः ।
पुमर्थादिगतभ्रान्तितापो याभि र्निवारितः ॥ १ ॥

શ્રીમદાચાર્યજીની વાણી સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે (તેથી હું નમન કરૂછું અને વ્યાખ્યાન કરૂછું) ત્યાં સંદેહ થાય કે પ્રતિજ્ઞા માત્રથી સાધ્ય સિદ્ધ થાય નહિં ત્યાં હેતુ જોઈએ, તો કહે છે કે એનો હેતુ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે કે અર્થરૂપી અમૃતજલ તેના વર્ષણવડે કરીને જેણે (આચાર્યની વાણીએ) પુરૂષાર્થાદિકમાં જે સંદેહરૂપી તાપ તેનું નિવારણ કર્યું, અર્થાત્ શ્રીમદાચાર્યજીના વચનથી ધર્મ અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરૂષાર્થ વિષયક સંદેહ દૂર કર્યા અને નિશ્ચય કર્યા એ હેતુથી શ્રીમહાપ્રભુજીની વાણી સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે એમ કહ્યું.

मूलम्—नत्वा हरिं सदानन्दं सर्वसिद्धान्तसंग्रहम् ।
बालप्रबोधनार्थाय वदामि सुविनिश्चितम् ॥१॥

સાન્વયપદાર્થઃ—हरिं (સ્મરણ કરનાઓનાં) દુઃખને હરનાર सदानन्दं સદાનંદ (શ્રીકૃષ્ણ)ને नत्वा નમન કરીને बालप्रबोधनार्थाय બાળકોને સારીરીતે બોધ થવાસારૂ सुविनिश्चितम् (સર્વ પ્રમાણથી) સારી રીતે નિશ્ચય કરેલા सर्व सिद्धान्तसंग्रहं સર્વ સિદ્ધાન્તના સંગ્રહને वदामि હું કહુંછું.

શબ્દાર્થ—પોતાનું સ્મરણ કરનારનાં બધાં દુઃખ અથવા પાપને હરનારા સદાનંદ શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર કરીને બાળકોને

સારીરીતે બોધ થવાસારૂ સારીપેઠે સર્વ પ્રમાણુથી નિશ્ચય કરેલ સર્વ સિદ્ધાન્તના સંગ્રહને હું કહુંછું.

હવે નનુ અહીંથી લઇને આહુઃ સુધી અન્ય મત દેખાડીને પછી જે પોતાનો સિદ્ધાન્ત છે તે કહેશે.

૧ હવે અનાદિ આ સંસારમાં અનેક મતના લોક છે, તેમાં કેટલાક લોકાયતિક લોક છે, તે દાનની અને ભોગની પ્રશંસા કરે છે, લોકાયતિક એટલે ચાર્વાક અર્થાત્ નાસ્તિકલોક એજ પુરૂષાર્થ માને છે. દાન આપવું અને ભોગ ભોગવવા એટલે ખાવું પીવું મોજમજા ઉડાવવી એજ કર્તવ્ય છે એમ જાણે છે; બીજું કાંઈ સમજતા નથી. તેઓ દેહાત્મવાદી છે એટલે દેહનેજ આત્મા માને છે અને એક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનેજ માને છે.

૨ બીજા કેટલાક લોક પોતાને માટે ઐશ્વર્યાદિક પ્રાપ્ત કરવું એજ પુરૂષાર્થ માને છે, અર્થાત્ દ્રવ્ય સંચય કરવો અને સ્વાર્થ સાધવો એનેજ પુરૂષાર્થ માને છે. ધર્માદિક ઉપર બીલકુલ દૃષ્ટિ રાખતા નથી અને તેમાં પ્રમાણ આપે છે કે—

नमोऽस्तु राज्यवृक्षाय षाड्गुण्यगुरुशाखिने ।
सामादिचारुपुष्पाय त्रिवर्गफलदायिने ॥

અર્થ—રાજ્યરૂપી વૃક્ષને નમન હો. જ્યારે વૃક્ષ હોય ત્યારે શાખા અને પુષ્પ તથા ફળ પણ હોય; ત્યાં કહે છે કે છ ગુણ તે મોટી શાખા સમજવી વૃક્ષની શોભા શાખાથી અધિક થાય છે,

હવે છ ગુણ છે તે શાખા છે એમ કહ્યું તે છ ગુણ કયા કયા ? ૧ સંધિ ૨ વિગ્રહ ૩ યાન ૪ આસન ૫ દ્વૈધ ૬ આશ્રય. હવે તેનાં સ્વરૂપ કહે છે.

૧ શત્રુથી મિલાપ કરવો તે સંધિ. ૨ શત્રુ સાથે યુદ્ધ કરવું તે વિગ્રહ. ૩ શત્રુની સાથે લડવામાં ચઢાઇ કરવી તે યાન. ૪ શત્રુનું બળ અધિક છે એમ સમજી છાનુમાનુ બેશી રહેવું તે આસન. ૫ શત્રુ નિર્બલ હોય તો લડાઇ કરવી અને પ્રબલ હોય

તો સંધિ કરી લેવી એ દ્વૈધ ૬ બળવાન શત્રુ જ્યારે ઘેરી લે ત્યારે તેનાથી પણ બળવાન હોય તેની મદદ લેવી એ આશ્રય. એ રીતે શાખાસ્થાનીય ગુણ કહ્યા. હવે પુષ્પ કયાં તે કહે છે સામાદિચાર ઉપાય ૧ સામ ૨ દાન ૩ ભેદ ૪ દંડ એ રાજ્ય વૃક્ષનાં પુષ્પ છે.

૧ સામ (પ્રિયવચનાદિ બોલવું) ના પાંચ પ્રકાર છે ૧ પરસ્પર ઉપકાર દેખાડવા ૨ તેના ગુણનું ગાન કરવું ૩ કોઈ પ્રકારનો સંબંધ કાઢવો ૪ પોતાનું દુઃખ દેખાડવું ૫ મધુર વાણી કરીને પ્રસન્ન કરવા એ પ્રકાર સામના છે.

૨ દાન એટલે દ્રવ્યાદિક આપવું.

૩ ભેદ એટલે સામાના શત્રુમાં પરસ્પર વિરોધ કરાવવો અથવા સામાના અંગત માણસને ફોડી પોતાનો કરવો.

૪ દંડ એ તો પ્રસિદ્ધ છે કે શિક્ષા કરવી.

હવે એ વૃક્ષનાં ફળ કહે છે કે ક્ષય, વૃદ્ધિ, સ્થાન એ ત્રિવર્ગ ફળ છે અથવા ત્રિવર્ગ એટલે ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ પુરૂષાર્થરૂપ ફળને આપવાવાળુ છે; માત્ર મોક્ષ પ્રાપ્તિ નથી. એવા પ્રકારનું જે રાજ્યવૃક્ષ છે તેનીજ કેટલાક લોક ઉપાસના કરે છે બીજો પુરૂષાર્થ સમજતા નથી.

૩ વળી કેટલાક લોક કીર્તિનેજ પુરૂષાર્થ માની તેને માટે પ્રયત્ન કરે છે તેમાં પ્રમાણ આપે છે કે,

यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य पुण्या लोकेषुगीयते ।
तावत्वर्षसहस्राणि पुण्यलोके महीयते ॥

અર્થ—મનુષ્યની સારી કીર્તિ જ્યાં પર્યંત ગવાય છે ત્યાં પર્યંત તે મનુષ્ય પુણ્ય લોકમાં નિવાસ કરે છે.

૪ હવે કેટલાક લોક કામનેજ પુરૂષાર્થ માની તેનુજ સાધન કરે છે અને તેમાં પ્રમાણ આપે છે.

"शरीरस्थितिहेतुत्वादाहार स धर्मांणो हि कामा फलभूताश्चधर्मार्थयोः"

અર્થ—આહારને અનુસાર કામનો પણ ઉપભોગ કરવો જે ઇએ. શરીરની સ્થિતિમાં એજ હેતુ છે અને ધર્મ તથા અર્થ પુરૂષાર્થનું એજ ફલ છે.

૫ વળી કેટલાક લોક સ્માર્તાદિ આચાર છે તેનેજ પુરૂષા ર્થ માને છે તેમાં પ્રમાણ આપે છે કે,

धर्मादर्थश्चकामश्च स किमर्थं न सेव्यते

અર્થ—જો ધર્મથી અર્થ સિદ્ધ થાય છે અને કામ પણ સિદ્ધ થાય છે તો ધર્મનું સેવન કેમ ન કરવું? એનું તાત્પર્ય એવું છે કે જો ધર્મ બરાબર સિદ્ધ થાય ત્યારે અર્થ અને કામ સિદ્ધ થાય છેજ. અને ધર્મ આચારથી ઉત્પન્ન થાય છે તેથી સદાચાર તે ધર્મ અને અનાચાર તે અધર્મ. તેમાં કહે છે કે,

शौचाचारविहीनानां समस्ता निष्फला क्रिया

અર્થ—પવિત્રતા અને આચાર રહિત જે છે તેની ક્રિયા નિષ્ફલ થાય છે.

૬ વળી કેટલાક લોક ધર્મમાંજ પ્રવર્ત થાય છે અને તેમાં પ્રમાણ આપે છે કે,

मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः।
नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रत्यवायजिहासया॥

અર્થ—ધર્મ સકામ અને નિષ્કામ બે પ્રકારનો છે, તેમાં જે મોક્ષાર્થી હોય તેણે સકામ અને નિષિદ્ધને છોડીને નિત્ય નૈમિત્તિક જરૂર કરવાં, કેમકે ન કરવાથી પાપ લાગે છે; તેના પરિત્યાગને માટે ધર્મજ કરવો.

૭ વળી કેટલાક લોક તપમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તેમાં પ્રમાણ આપે છે કે "तपसा देवा देवतामग्र आयान्" (શ્રુતિ) અર્થ-

પ્રથમ દેવતાઓ પણ તપ કરીને દેવતાપણાને પ્રાપ્ત થયા છે માટે તપજ કરવું.

૮–૯ વળી કેટલાક સાંખ્ય અને યોગ એ શાસ્ત્રો જાણવા વાળા સંન્યાસમાં, સત્યમાં, શમદમાદિકમાં પોતાની પ્રવૃત્તિ રાખે છે અને તેમાં પ્રમાણ આપે છે કે "न्यास इत्याहुर्मनीषिणः" અર્થ–વિદ્વાન લોક પરિત્યાગનેજ માને છે વળી પણ "सत्येन वायु रावाति" સત્ય વડે વાયુ વાય છે. વળી "शमे न शान्ताः शिव माचरंति" શમથી શાંત થઇને કલ્યાણનું આચરણ કરે છે વળી "दमेन दाताः किल्बिषमवधून्वंति" દમ વડે ઇંદ્રિય નિગ્રહ કરનાર પાપનો નાશ કરે છે. એવી રીતનાં શ્રુતિ વચનથી તે તે વાતમાં તે તે લોકો પ્રવૃત્તિવાન છે.

૧૦ વળી કેટલાક શિવની ઉપાસના કરે છે.

૧૧ કેટલાક વિષ્ણુની ઉપાસના કરે છે અને તેમનાથી સકલ સિદ્ધિ અને મોક્ષ પ્રાપ્તિ કહે છે.

૧૨ શ્રીમદ્‌આચાર્યચરણે ભક્તિમાર્ગનો ઉપદેશ કર્યો છે.

હવે ઉપરની સઘળી હકીકત જોતાં પુરૂષાર્થ અનેક છે કે ઉપર કહ્યા તેટલાજ છે? અને ઉપર કહ્યા તેટલાજ છે તો તે સર્વ બરાબર છે કે ન્યૂનાધિક છે? જો ન્યૂનાધિક હોય તો જે ન્યૂન (ગૌણ) હોય તે આધિક (મુખ્ય) ના સાધનરૂપ કહેવાય અને જે મુખ્ય છે તે સાધ્ય કહેવાય; હવે જે ગૌણ સાધન છે તે પ્રત્યેકમાં ફલ પ્રત્યે સમુચ્ચય છે કે વિકલ્પ છે કે વ્યવસ્થિત છે? ૧ સમુચ્ચય એટલે જેમ સર્વ સાધન સાથે મલે ત્યારે એક ફલરૂપ પુરૂષાર્થ સિદ્ધ થાય, જેમકે રસોઈ કરવી હોય ત્યારે અનેક પદાર્થો જોઇએ તેમાંથી એક પણ ઓછો હોય તો સિદ્ધ થાય નહિં; જેમકે અન્નાદિક હોય અને અગ્નિ અથવા જલાદિક એક પણ ન હોય તો સિદ્ધ થાય નહિં. (૨) વિકલ્પ એટલે જેમ પાક કરવો તે લાકડાંથી થાય અને કોયલાથી પણ થાય તેમ આચારાદિથી ફલસિદ્ધિ છે કે ઉપાસનાથી છે.

(૩) વ્યવસ્થા એટલે અમુક સાધન આટલું જ ફળ સિદ્ધ કરી શકે, તેમાં અધિક કે ન્યૂન કરી શકેજ નહિં. ઉપર પ્રમાણે ત્રણ સંદેહ સાધન સંબંધી છે; તેમજ ફલ સંબંધી પણ સંદેહ એમ ઉત્પન્ન થાય કે, સર્વ પુરૂષાર્થનું ફળ એક છે કે અનેક છે ? એ પ્રકારે સ્વકીયોને સંદેહ ઉત્પન્ન થાય તો તેમના ભ્રમને મટાડવાને માટે શ્રીઆચાર્યચરણ આ બાલબોધ ગ્રંથ રચી પ્રથમ મંગળાચરણમાંજ મુખ્ય ફળ અને સાધન બંને વાતની સૂચના કરતાં તે થકી અન્યનો પરિત્યાગ બતાવવાને માટે પુરૂષાર્થ પ્રતિપાદક સર્વ શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તના સંગ્રહ નિરૂપણની પ્રતિજ્ઞા કરે છે.

ટીકા—આ શ્લોકમાં હરિ પદ ધર્યું છે તે ભક્તનું દુઃખ હરણ કરનાર અર્થાત્ ભજન કરનારને કોઇ પ્રકારે દુઃખ પ્રાપ્ત ન થાય તેમ કરનાર એ અભિપ્રાયથી છે. તેમજ ગ્રંથ રચવામાં વિઘ્ન આવે તો તેના હરનાર એ અભિપ્રાયથી છે. હવે સદાનંદ આ પદનો અભિપ્રાય શ્રીપુરૂષોત્તમજી લખે છે કે ભજન કરનાર કદાચિત્ ફલની ઇચ્છા કરે તો તેના પણ આપનાર છે. ત્યાં કોઇ શંકા કરે કે શ્રીકૃષ્ણ ફળ આપવાવાળા છે ત્યાં શું પ્રમાણ ? ત્યાં કહે છે કે **फलमत उपपत्ते** (વ્યાસસૂત્ર અ. ૩-૨-૩૮).

અર્થ—अतः ईश्वरादेवफलं भवति यत्किंचिदैहिकं पारलौकिकं वाकुतः उपपत्तेः सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इतिश्रुते- ભક્ત ફળની ઇચ્છાથી ભજે છે તેને ફળ આપનાર ભગવાન જ છે. આ ઇશ્વરથી ફળ (મળે છે) (કેમકે) સર્વને વશ કરનાર અને સર્વના અધિપતિ છે, તેથી તેજ એવું ફળ આપી શકે છે. આ ઉપરથી એમ નિશ્ચય થયો કે ફળ આપવાવાળા શ્રીકૃષ્ણજ છે.

કદાચિત્ કોઈ ભક્ત ફળની ઇચ્છા રાખતા નથી કેવળ શ્રીકૃષ્ણની સેવા એજ ફળ માને છે તેમને તેજ પુરૂષાર્થ છે એમ પણ સદાનંદ પદથી સૂચન થાય છે.

અહીં એમ શંકા થાય કે સદાનંદ પદનો અર્થ શ્રીકૃષ્ણ કેમ હોઈ શકે? ત્યાં કહે છે કે,

कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः
तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥इति श्रुतिः ॥

અર્થ—कृष् સત્તા એટલે સર્વમાં જેની સત્તા છે ण આનંદ એટલે જે સુખ છે તે તેમનુંજ આપેલુ છે, તો એ બે પદ મળી कृष्ण એટલે સદાનંદ પદ સિદ્ધ થયું, તેથી શ્રીકૃષ્ણ સદાનંદ છે. વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે "यो वै भूमा तत्सुखम्" (સર્વથી મોટા છે વ્યાપક છે અર્થાત્ બ્રહ્મ છે તે સુખરૂપજ છે) વળી બીજી શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે "ब्रह्म विदाप्नोति परम्" (જે બ્રહ્મને જાણે છે તે પરમાનંદને પામે છે) એ શ્રુતિનું વિશેષ વ્યાખ્યાન आनंदमयोऽभ्यासात् એ સૂત્રના ભાષ્યમાં શ્રીમદાચાર્યજીએ કર્યું છે એ ઉપરથી નિશ્ચય થાય છે કે પરમાનંદરૂપ ભગવાનનું સેવન એજ પુરૂષાર્થ છે.

હવે ભજનમાં સાધન શું છે તે नत्वा એ પદથી દૈન્યપૂર્વક ભજન કરવું એ સાધન બતાવ્યું, અને ગ્રંથમાં બીજું શું છે તે કહે છે "સર્વસિદ્ધાન્ત સંગ્રહ" એટલે જેટલાં પુરૂષાર્થ કરવાવાળાં શાસ્ત્રો છે તે પૈકી કેટલાંક વૈષ્ણવે ગ્રાહ્ય છે અને કેટલાંક અગ્રાહ્ય છે તે સર્વના જે જે સિદ્ધાન્ત છે તે બતાવીને દરેકનાં સાધન અને ફલનું સારી રીતે જ્ઞાન થાય તેવો સંગ્રહ આ બાલબોધ ગ્રંથમાં છે.

હવે આ ગ્રંથ કરવાનું પ્રયોજન કહે છે કે बालप्रबोधनार्थाय બાલકને સારી રીતે જ્ઞાન થવાને માટે, હવે બાલકનું લક્ષણ કહે છે કે, પોતાનુ હિત વા અહિત પોતાની મેળે જાણી શકે નહિ તે. પરંતુ શુદ્ધ ભાવવાલા કે જેનું અહિત ન થાય તે સારૂ તે દયાને પાત્ર જીવ તેને અહિં બાલક કહ્યા છે, તેવાઓને કોઈ વ્યક્તિ સ્વાર્થને લીધે અગ્રાહ્ય શાસ્ત્રને પ્રતારણાથી આ માર્ગ ઉત્તમ

એમ બતાવે તો પોતાને તેનુ જ્ઞાન ન હોવાથી તે પ્રમાણે ચાલવાથી તેનુ અહિત થાય, તે સારૂ શ્રીકૃષ્ણ વગર બીજુ ફળ અને ભકિત વગર બીજા સાધનનું ગ્રહણ ન કરે; તે માટે સર્વ સિદ્ધાન્ત બતાવીને તેનું જ્ઞાન કરાવવું એ પ્રયોજન છે. હવે સર્વ સિદ્ધાન્ત સંગ્રહ શીરીતે કહેવાશે તે કહે છે કે સુવિનિશ્ચિતં એટલે સારી રીતે વેદાદિ પ્રમાણવડે એકાગ્ર ચિત્તથી નિશ્ચય થાય છે તે કહે છે, એટલે તે તે સિદ્ધાંતમાં પ્રમાણ સહિત તેનું ઉત્તમ અથવા સાધારણ જેવું સ્વરૂપ હશે તેવુંજ બતાવવામાં આવશે.

એ રીતે પ્રથમ શ્લોકમાં સાધન અને ફળ બતાવીને બીજા શ્લોકમાં પુરૂષાર્થ કયા કયા સમજવા જોઈએ તે કહેવાશે; કેમકે પ્રથમ શ્લોકના વ્યાખ્યાનમાં અનેક મત બતાવ્યા છે, તેથી તેમાં પુરૂષાર્થ સંબંધી સંદેહ થાય તેને દૂર કરવાને માટે પુરૂષાર્થ કેટલા છે તે બતાવે છે.

मूलम्—धर्मार्थकाममोक्षाख्या श्चत्वारोऽर्था मनीषिणाम्

સાન્વયપદાર્થઃ—मनीषिणाम् બુદ્ધિવાળા પુરૂષોના धर्मार्थकाममोक्षाख्याः ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ છે નામ જેનાં એવા चत्वारः ચાર अर्थाः પુરૂષાર્થો છે (અને)

વિવેચન—જે લોક બુદ્ધિવાળા છે તે ધર્માદિ ચારજ પુરૂષાર્થને કર્તવ્ય સમજે છે, ચારની સંખ્યા બતાવી છે તેથી બીજા પુરૂષાર્થ છે એમ સંદેહ કરવો નહિં, અને મનીષિ શબ્દ મુકવાથી શાસ્ત્રાદિકને જોઈને જેની બુદ્ધિમાં નિશ્ચય થયેલો છે એવા પુરૂષોનું સૂચન છે, તેથી એમ નિશ્ચય થાય છે કે એ ચારથી બીજા અધિક છે એવો વાદ કરનારને યથાર્થવાદી સમજવા નહિં; તેમજ તેમના વાદનો સ્વીકાર કરવો નહિં. ઉપર જે ચાર પુરૂષાર્થ કહ્યા તે તે પુરૂષાર્થની અભિમાની દેવતા સહિત ધર્માદિક ગ્રહણ કરવા, જેમકે યજ્ઞાદિક કરવાથી ધર્મ સિદ્ધ થાય છે તે પુરૂષાર્થ કહેવાય છે એ વિચાર સૂક્ષ્મ છે તેનો વિચાર સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી કરવો.

શ્રી દેવકીનંદજી એવો અભિપ્રાય લખે છે કે પ્રથમ ધર્માદિ ચાર પુરૂષાર્થ કહ્યા છે તે બીજાના મતના છે અને ભક્તિમાર્ગમાં તે બીજા પુરૂષાર્થનું ગ્રહણ નથી કેમકે કહ્યું છે કે,

अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी

ભગવાન્‌ની જે નિષ્કામ ભક્તિ છે તે સિદ્ધિઓથી પણ શ્રેષ્ટ છે. બીજાઓની ધર્માદિ સંજ્ઞા માત્ર છે એમ જણાવવા આખ્યા પદ મુકર્યું છે, અને એ પુરૂષાર્થ નથી તે બતાવવા अर्थाः માત્ર કહ્યું પણ પુરૂષાર્થ એમ કહ્યું નથી, અને मनीषिणां કહીને માત્ર વિદ્વાન (નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિવાળા)જ અધિકારી બતાવ્યા, તેથી સર્વ અધિકારી નથી એમ સિદ્ધ થયું, અને સ્વતઃ પુરૂષાર્થમાં તો સર્વ અધિકારી જોઈએ તે તો ભક્તિમાંજ સર્વ અધિકારી છે કહ્યું છે કે— देवोऽसुरो मनुष्यो वा इ० દેવ દૈત્ય અને મનુષ્ય (એ સર્વ અધિકારી છે) તેમજ ધર્માદિકમાં કાલાદિક અંગ (સાધન) છે, એટલે કાલાદિક અશુદ્ધ હોય તો તેની ઉક્ત સિદ્ધ થાય નહિં, અને ભક્તિમાં તો કેવળ ભગવદનુગ્રહજ સાધન છે કાંઈ કાલાદિકની સાધનતા નથી; જેમકે કલિકાલ કેટલાંક કર્મોમાં અયોગ્ય માન્યો છે પરંતુ ભક્તિમાં તેમ નથી પરંતુ તેનેજ સાધનભૂત કહ્યો છે.

कलेर्दोषनिधे राजन्नास्तिह्येको महान्गुणः ।
कलिं समाजयंत्यार्या गुणज्ञाः सार भागिनः ॥ इ०

(જો કે કલિકાલ દોષનો ભંડાર છે તોપણ તેમાં એક મોટો ગુણ છે તે હેતુથી ગુણને જાણવાવાળા આર્યજન અર્થાત્ મહજ્જનો એની સ્તુતિ કરે છે ઈ૦) ઉપરનાં વચનોથી ભક્તિનો ઉત્કર્ષ જણાવી તેજ પુરૂષાર્થ છે એમ સિદ્ધ કર્યું.

શ્રીપુરૂષોત્તમજી મહારાજ ધર્માદિકનુ સ્વરૂપ કહે છે કે ધર્મનું લક્ષણ વેદમાં કહ્યું છે કે,

"चोदना लक्षणोऽर्थो धर्मः" (વેદમાં પ્રેરણા કરી છે જેની

એજ લક્ષણ એટલે સ્વરૂપ છે જેનુ એવો જે અર્થ એટલે પદાર્થ તેજ ધર્મ) અર્થાત્ વેદમાં જે કરવાની આજ્ઞા કરી હોય તે ધર્મ અને વેદ આજ્ઞાથી વિરૂદ્ધ આચરણ કરવું તે અધર્મ. શ્રીભાગવત સ્કંધ ૬ માં કહ્યુ છે કે,

वेदप्रणिहितो धर्मोह्यधर्मस्तद्विपर्ययः ॥ (વેદથી વિહીત છે તે ધર્મ અને વિરૂદ્ધ હોય તે અધર્મ) હવે પ્રેરણા બે પ્રકારની છે; ૧ વિધિરૂપ ૨ નિષેધરૂપ જેમકે **ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामोयजेत्** (જેને સ્વર્ગની કામના હોય તે જ્યોતિષ્ટોમ (યજ્ઞ) કરીને યજન કરે) એ વિધિ કહેવાય, અને **न हिंस्यात्सर्वभूतानि** (કોઈ પ્રાણીની હિંસા કરવી નહિં) આ નિષેધ કહેવાય. અહિં જણાવવાનું એ છે કે ધર્મ છે તે ક્રિયાત્મા છે, તે ક્રિયાત્મા ધર્મ પણ બે પ્રકારનો છે. બાહ્ય ક્રિયાત્મા અને આંતર ક્રિયાત્મા. બાહેરની ક્રિયા કરવાથી જે ધર્મ સિદ્ધ થાય તે જેમકે યજ્ઞ કરવો તેમાં સર્વ સામગ્રી બાહેરની છે એટલે જે ક્રિયા થાય છે તે બાહેરની થાય છે, શરીરની ભીતરની થતી નથી; એટલે તે બાહ્યક્રિયાત્મા ધર્મ કહેવાય. અને આંતરક્રિયાત્મા જે પ્રથમ કહ્યું કે કોઈ પ્રાણીની હિંસા નહિં કરવી એમાં જે નિષેધ લખ્યો છે તે આંતરધર્મ કહેવાય. કેમકે અંતરમાં દયા આવે તોજ હિંસાની નિવૃત્તિ થાય માટે તે આંતરધર્મ છે. વળી પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ એ બે ભેદ વડે પણ ધર્મ બે પ્રકારનો છે. જેનાથી સંસારમાં ભોગાદિક મળે તે પ્રવૃત્તિધર્મ અને સંસાર જેનાથી મટી જાય તે નિવૃત્તિધર્મ.

હવે અર્થ પુરૂષાર્થ અનેક પ્રકારનો છે. દ્રવ્ય, જમીન, ઘરેણું વિગેરે જે દ્રવ્યમૂલક છે તે સર્વનો અર્થમાં સમાવેશ થાય છે. તેમજ કામપુરૂષાર્થ પણ અનેક પ્રકારનો છે. ઇંદ્રિઓના વિષયમાં તે તે ઇદ્રિયને ભોગવવાના ઉપભોગ માત્ર તે કામ કહેવાય છે.

હવે મોક્ષ પુરૂષાર્થ ચોથો છે તે એકજ પ્રકારનો છે તેમાં સર્વ માયાની નિવૃત્તિ એજ મોક્ષ એમ કેટલાક માને છે, તેમજ પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય તેને પણ કેટલાક મોક્ષ માને છે. એ રીતે મતાંતરમાં અવાંતર ભેદે કરીને મોક્ષના પણ અનેક પ્રકાર છે તેમજ તે તે મતથી મોક્ષના સ્વરૂપમાં પણ ભેદ છે પણ મોક્ષ શબ્દ તો એકજ છે અને સર્વ લોક મોક્ષ પ્રાપ્તિ ઉપરજ પર્યવસાન રાખે છે.

હવે ઉપરના પુરૂષાર્થનું સમાનપણું, અધિકપણું કે ન્યૂનપણું છે તે સંદેહ દૂર કરવા માટે તેનો પરસ્પરનો ભેદ બતાવવા માટે અર્ધો શ્લોક કહે છે.

मूलम्—जीवेश्वरविचारेण द्विधा ते हि विचारिताः ॥२॥

સાન્વયપદાર્થઃ—તે ધર્માદિક ચારે પુરૂષાર્થો **જીવેશ્વરવિચારેણ** જીવ અને ઇશ્વરના વિચારે કરીને **દ્વિધા** બે પ્રકારના **હિ** નિશ્ચયે કરીને **વિચારિતા** વિચારેલા (છે).

શબ્દાર્થ—તે ચાર પ્રકારના પુરૂષાર્થો પણ જીવના વિચારેલા અને ઇશ્વરના વિચારેલા એવી રીતે બે તરેહથી વિચારેલા છે.

વિવેચન—અહિં શંકા થાય કે વેદ તો એકજ છે તો બે પ્રકાર શી રીતે થયા. ઉત્તર-એ વાત ખરી છે પરંતુ વેદ એકજ છે, વેદના અર્થના ભેદથી બે પ્રકાર છે. અનેક ઋષિઓએ જેની દૃષ્ટિમાં જે અર્થ આવ્યો તે તેણે બતાવ્યો એટલે તેમાં ભેદ છે (હાલ પણ કેટલાક સ્વચ્છંદ રીતે વિપરીત અર્થ કરીને લોકને ભ્રાન્ત કરે છે અને વેદાચાર્ય બનવા તત્પર થાય છે) માટે ઈશ્વર શબ્દથી વેદનું અને જીવ શબ્દથી તેના અર્થને બતાવનારા ઋષિઓનું સૂચન થાય છે. એ રીતે બીજા શ્લોકમાં પુરૂષાર્થ અને તેના બે ભેદ બતાવીને હવે ત્રીજા શ્લોકમાં ઇશ્વર વિચારિત પુરૂષાર્થનું સ્વરૂપ કહે છે.

मूलम्—अलौकिकास्तु वेदोक्ताः साध्यसाधनसंयुताः॥

सान्वयपदार्थः—साध्यसाधनसंयुताः સાધ્ય (યજ્ઞાદિક) અને (સ્રુક્ સ્રુવાદિક) સાધનોએ કરીને સંયુક્ત એવા **अलौकिकाः** અલૌકિક (ઇશ્વર વિચારિત) પુરૂષાર્થો **तु** તો **वेदोक्ताः** વેદમાં કહેલા છે (અને)

શબ્દાર્થ—જીવ અને ઇશ્વરના વિચારે કરીને આગળ કહેલા બે પ્રકારના ધર્માદિક પુરૂષાર્થોમાં, સાધ્ય એટલે યજ્ઞાદિક અને તે યજ્ઞાદિકને સિદ્ધ કરવાનાં સ્રુકૂસ્રુવાદિક સાધનો તે સહિત એવા અલૌકિક એટલે ઇશ્વરના વિચારેલા પુરૂષાર્થો તો વેદમાં કહેલા છે.

વિવેચન—વેદોક્ત એટલે વેદથીજ સિદ્ધ અર્થાત્ જે પુરૂષાર્થનું વેદજ પ્રમાણ છે તે સાધ્ય સાધન કરીને યુક્ત યજ્ઞાદિક છે. જેમકે **ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामोयजेत** આ વેદવચનથી સિદ્ધ છે કે યજ્ઞ કરવો અને તે યજ્ઞમાં સામગ્રી જોઇએ તે સાધન છે જેમકે **अरुणया एकहायन्यागवा पिंगाक्ष्या सोमं क्रीणाति** (લાલ રંગની પીળી આંખવાળી ૧ વર્ષની ગાય (વાછડી) આપીને સોમવલ્લી લેવી) એમાં સોમવલ્લી એ એક યજ્ઞની સામગ્રી છે તે લઇને તેનો અભિષવ કરવો જોઇએ તે લેવાનો પ્રકાર એમ બતાવ્યો કે લાલ રંગની પીળી આંખવાળી એક વર્ષની વાછડી આપીને સોમવલ્લી વેચાતી લેવી, એ સામગ્રી સાધન કહેવાય. વળી **वारणो यज्ञावचरो वैकंकतो यज्ञावचर** (વારણ સંબંધી યજ્ઞાવચર કરવું વિકંકત વૃક્ષ સંબંધી યજ્ઞનું અવચર કરવું) એ પ્રમાણેનાં સાધ્ય અને સાધન વેદના પ્રમાણથીજ સિદ્ધ છે, અને તે પ્રમાણે યજ્ઞાદિકરૂપ ધર્મ કરતાં કરતાં અપૂર્વ ધર્મ એટલે નિત્ય એવું ભગવદ્રૂપ પ્રકટ થાય છે.

હવે બીજો અર્થ પુરૂષાર્થ પણ વેદથી સિદ્ધ થાય છે જેમકે “ **उद्भिदायजेतपशुकामः**” (જેને પશુની કામના હોય તે વૃક્ષ કરીને હોમ (યજન) કરે, એ રીતે અર્થ પ્રાપ્તિમાં વેદનું પ્રામાણ્ય છે.

વળી ત્રીજો કામ પુરૂષાર્થ પણ વેદમાં છાંદોગ્યઉપનિષદ્‌માં દિવ્ય સામોપાસનામાં બતાવ્યો છે તે પ્રમાણે સાધ્ય સાધનથી કામ પુરૂષાર્થ સિદ્ધ થાય છે.

હવે ચતુર્થ મોક્ષ પુરૂષાર્થ પણ વિવિધ વેદ વચનથી સિદ્ધ છે જેમકે " ब्रह्मविदाप्नोतिपरम् " જે બ્રહ્મને જાણે છે તે પર-માનંદને પ્રાપ્ત થાય છે) તેમજ બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્‌ના અધ્યાય ૪ બ્રાહ્મણ ૪ માં મૈત્રેયી બ્રાહ્મણમાં મોક્ષનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તે નીચે પ્રમાણે—

मैत्रेयीतिहोवाच याज्ञवल्क्य उद्यास्यन्वा अरेऽह मस्मात्स्था-नादस्मि हंततेऽनया कात्यायन्याऽन्तं करवाणीति (યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિ પોતાની સ્ત્રી મૈત્રેયી પ્રત્યે કહે છે કે હે મૈત્રેયી આ ગૃ-હસ્થાશ્રમથી ઉપરનો આશ્રમ જે ચતુર્થાશ્રમ તે પ્રત્યે જવાને હું ઇચ્છું છું અને તેમાં તારી અનુમતિ લઉછું અને તારી સપત્ની [શોકય] આ કાત્યાયની છે તેનો અને તારો વિભાગ કરવા ધારૂં છું) ત્યારે મૈત્રેયી બોલી. "सहोवाच मैत्रेयी । यन्नुम इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णास्यात् कथं तेनाऽमृता स्यामिति नेति हो वाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवि-तंस्यादमृतत्वस्य नाऽऽशास्ति वित्तेनेति ॥ २ ॥

(મૈત્રેયી કહે છે જો કદાચિત્ આ સમૂદ્ર પર્યંત પૃથિવી દ્રવ્ય સાથે પરિપૂર્ણ મારી હોય તો પછી હું અમૃત [મુક્ત] થઇશ.) ભાવાર્થ એ છે કે દ્રવ્ય વિભાગ કરવા માટે યાજ્ઞવલ્કયે પૂછયું ત્યારે પતિનું હાર્દ જાણીને મૈત્રેયીએ પ્રશ્ન કર્યો કે આખી પૃથ્વી દ્રવ્યથી ભરાઇ જાય એટલું દ્રવ્ય આપ આપો તો તે વડે કરીને યજ્ઞાદિક કરૂં તો મારો મોક્ષ થાય. ત્યારે યાજ્ઞવલ્કયે ઉત્તર આપ્યો કે नेति (નહિં) જેમ સંસારિક સાધનવાળા મનુષ્યોનું જીવન છે તેવુંજ તારૂં થશે, પરંતુ વિત્તથી સાધ્ય કર્મોએ કરીને મોક્ષની આશા નથી. ત્યારે મૈત્રેયી કહે છે કે "सहोवाच मैत्रेयी येनाहं नाऽमृतास्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान् वेद तदेव

मे ब्रूहीति " મૈત્રેયી કહે છે કે જેણે કરીને મારો મોક્ષ ન થાય તે દ્રવ્યને લઇને હું શું કરૂં, માટે આપ જે મોક્ષનું સાધન જાણુતા હો તે મને કહો ત્યારે યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું કે " सहोवाच याज्ञवल्क्य प्रिया बतारेनः सती प्रियं भाषसे पह्यास्व व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य मे निदध्यासस्वेति " હે પ્રિયા મૈત્રેયી તું પ્રિય વાત કહે છે તેથી હું તને મોક્ષ કહીશ તે સર્વ સમજીને મનમાં નિશ્ચય કરી રાખજે] એમ કહીને કહ્યું છે કે—

"नवा अरे पत्युः कामाय पतिःप्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिःप्रियो भवति इत्यारभ्य" " आत्मावा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः मंतव्यो निदध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा दर्शनेन श्रवणेन मत्वा विज्ञानेनेदं सर्वं विदित मिति" (હે મૈત્રેયી સ્ત્રીને પતિ પ્રિય લાગે છે તે પતિને માટે નહિં પરંતુ પોતાના કામને માટે પ્રિય લાગે છે એવી જ રીતે પુત્રાદિ પણ પોતાના કામને લીધે જ પ્રિય છે તેથી આત્માને લીધે સર્વ પ્રિય છે માટે આત્માનુ જ દર્શન કરવું, શ્રવણ કરવું, મનન કરવું અને નિદિધ્યાસન (નિશ્ચયપૂર્વક સ્મરણ) કરવું યોગ્ય છે કે જે આત્માના દર્શન, શ્રવણ, મનન અને અનુભવથી સર્વ જણાય છે) એ રીતે મૈત્રેયી બ્રાહ્મણમાં મોક્ષનો ઉપદેશ કરેલો છે.

શ્રીદેવકીનંદનજી પોતાનો અભિપ્રાય એવો લખે છે કે, વેદમાં કહેલા ધર્માદિ પુરૂષાર્થ અલૌકિક સમજવા, ત્યાં શંકા થાય કે યજ્ઞ કરવો એમ વેદમાં કહ્યું છે અને યજ્ઞનું ફળ સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ કહી છે તો સ્વર્ગ એ પણ એક લોકજ છે, તેથી યજ્ઞ લૌકિક થયો અલૌકિક સિદ્ધ શી રીતે થાય. તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે વેદમાં સ્વર્ગ શબ્દથી લૌકિકત્વ સૂચન નથી પણ સુખનું નામ સ્વર્ગ છે જેમકે "यन्नदुःखेन संभिन्नं नचग्रस्त मनंतरं, अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वः पदास्पदं" (જે દુઃખ કરીને યુક્ત નથી અને જેનો નાશ નથી તેમજ જે ઇચ્છાથી પ્રાપ્ત થયું છે એવું જે કાંઈ સુખ છે

તેજ સ્વર્ગ વાચ્ય છે) આ ઉપરથી આત્મસુખજ સિદ્ધ છે, તેથી અલૌકિક છે. વળી શંકા થાય કે યજ્ઞનુ ફળ તો અલૌકિક ઠર્યું પરંતુ તે યાગ સાધનભૂત છે તેથી તે સાધનો તો લૌકિક છે? તેનો ઉત્તર કે સર્વ સાધનનું પણ અલૌકિકપણુંજ છે અને યજ્ઞ છે તે વિષ્ણુરૂપજ છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે "यज्ञो वै विष्णुः" તેથી સાધન સહિત યજ્ઞ ભગવત્સ્વરૂપ છે તે વિષે શ્રીમહાચાર્યજીએ નિબંધમાં કહ્યું છે કે "तत्साधनं च स हरिः प्रयाजादि स्रुगादियत्" (યજ્ઞનું સાધન તે હરિજ છે અને જે પ્રયાજાદિ યજ્ઞનાં અંગ છે તેમજ સુક્ આદિ પદાર્થ છે તે પણ ભગવદ્રૂપ અલૌકિક છે) હવે એમ પણ સિદ્ધ થાય છે કે, સર્વ પુરૂષાર્થમાં પણ બે પુરૂષાર્થ મુખ્ય છે તે એ કે ૧ દુઃખનો અભાવ ૨ સુખની પ્રાપ્તિ કેમકે શ્રીમહાચાર્ય નિબંધમાં આજ્ઞા કરે છે કે—

"दुःखाभाव सुखंचेति पुरुषार्थं द्वयं मतं" (દુઃખની નિવૃત્તિ અને સુખની પ્રાપ્તિ અર્થાત્ મોક્ષ અને કામ (આત્મસુખ) એ બે સાક્ષાત્પુરૂષાર્થ છે અને ધર્મ છે તે સુખ પ્રાપ્તિમાં સાધન છે અને અર્થ છે તે ધર્મનું સાધન છે જેમકે નિબંધમાં કહ્યું છે કે "धर्मोह्यर्थेन साधितः" તેથી ધર્માદિ સાધનભૂત પુરૂષાર્થ છે, અને મુખ્ય મોક્ષ અને આત્મસુખ એ બે પુરૂષાર્થ છે કારણ કે વેદમાં બે કાંડ છે પૂર્વકાંડ અને ઉત્તરકાંડ. પૂર્વકાંડમાં યજ્ઞાત્મક ધર્મ કહ્યો છે અને ઉત્તરકાંડમાં મોક્ષનુ સાધન જ્ઞાન કહેલું છે, એટલે આત્મસુખ અને મોક્ષ એ બે પુરૂષાર્થ મુખ્ય છે, અને ધર્મ અને અર્થ એ સાધન છે, એ ચારે પુરૂષાર્થ અલૌકિક છે. લોકદૃષ્ટિથી લૌકિક જણાય પરંતુ વિચાર કરતાં અલૌકિકનુ સ્વરૂપ સમજાય છે, જેમકે સ્ફટિક અને હીરાકણી અજ્ઞાનને સરખાં જણાય પણ વિચારવાન પરીક્ષકને તેનો ભેદ સમજાય છે.

એ પ્રમાણે અલૌકિક ધર્મ—અર્થ—કામ અને મોક્ષનું સ્વરૂપ અનેલક્ષણ કહ્યું હવે લૌકિક સંબંધી વિચાર કહે છે, તે લૌકિક જીવ વિચારિત છે તે કહે છે.

मूलम्—लौकिकाऋषिभिःप्रोक्तास्तथैवेश्वरशिक्षया ॥३॥

सान्वयपदार्थः—लौकिकाः લાકિક (જીવના વિચારેલા) પુ-રૂષાર્થો **ऋषिभिः** ઋષિ લોકોએ **ईश्वर शिक्षया** ઇશ્વરની શિક્ષા (પ્રેરણા) વડે **तथा** તેમ **एव** જ **प्रोक्ताः** (પોતપોતાની સ્મૃતિઓમાં) કહેલા છે.

શબ્દાર્થ—લોકિક એટલે જીવના વિચારેલા પુરૂષાર્થો મનુ, કપિલાદિક ઋષિ લોકોએ સર્વના નિયામક ઇશ્વરની પ્રેરણા વડે તેમની આજ્ઞાનુસાર પોતપોતાની સ્મૃતિઓમાં કહેલા છે.

વિવેચન—મન્વાદિ ઋષિઓએ પોતપોતાની સ્મૃતિઓમાં ધર્માદિક કહ્યા છે તે લોકિક છે અર્થાત્ લોકિક સ્મૃતિ સિદ્ધ છે. અહિં એમ શંકા થાય કે ઋષિલોક તો સર્વજ્ઞ અને વેદના અ-ભિપ્રાયને જાણનાર છે છતાં તેમણે ધર્માદિ વૈદિક પુરૂષાર્થથી ભિન્નપુરૂષાર્થો કેમ બતાવ્યા ? તેનો ઉત્તર કહે છે કે **तथैवेश्वर शिक्षया** સંસારની વિચિત્રતાને માટે અને અધિકારી ભેદને માટે ઇશ્વરે તેમને જેવી પ્રેરણા કરી તે પ્રમાણે તેમણે કહ્યું, તેમાં તે-મના ઉપર કાંઇ પણ દોષારોપ થઇ શકતો નથી; અને તેવાં વાક્યો પણ છે જેમકે "**नोल्लंघनीयाः कुल देशधर्माः**" (કુળધર્મ અને દેશધર્મનું ઉલ્લંઘન કરવું નહિ) અર્થાત્ કુલાચાર તથા દેશાચાર પ્રમાણેજ ચતુર પુરૂષે ચાલવું જોઇએ. તેમજ "**शूद्रेषु दासगोपाल**" (શૂદ્રોમાં દાસનું અને ગોપાલનું અન્ન ભોજ્યાન્ન છે.) અને "**चतुर्थो मुद्वहेत्कन्यां**" (ચતુર્થ પિંડીની કન્યા સાથે વિવાહ થઇ શકે છે) તેમજ "**योगेनैवदहेदंहः**" (યોગે કરીને પાપનો નાશ કરવો) એ પ્રમાણે અનેક ભિન્ન ભિન્ન વાક્યો મળી આવે છે તેથી નિશ્ચય થાય છે કે જેવી જેવી ઇશ્વરની ઇચ્છા તેવીજ પ્રેરણાથી સ્મૃત્યાદિ ગ્રંથો થએલા છે.

શ્રીપુરૂષોત્તમજી લખે છે કે શ્રીભાગવત એકાદશસ્કંધમાં ૧૪ મા અધ્યાયમાં ઉદ્ધવજીએ શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે પ્રશ્ન કર્યો છે કે,

वदंति कृष्ण श्रेयांसि बहूनि ब्रह्मवादिनः
तेषां विकल्प प्राधान्य उताहो एकमुख्यता ॥

भवतोदाहृतःस्वामिन् भक्तियोगोनपेक्षितः ।
निरस्यसर्वतःसंगं येनत्वय्या विशेन्मनः ॥

તેના ઉત્તરમાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—

कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसंज्ञिता ।
मयादौ ब्रह्मणेप्रोक्ता धर्मोयस्यां मदात्मकः ॥

तेनप्रोक्ता च पुत्राय मनवे पूर्वजाय सा ।
ततो भृग्वादयोऽगृह्णन्सप्त ब्रह्ममहर्षयः ॥

तेभ्यःपितृभ्यस्तत्पुत्रा देवदानव गुह्यकाः ।
मनुष्या सिद्धगंधर्वाः स विद्याधरचारणाः ॥

किंदेवाः किन्नरा नागारक्षः किं पुरुषादयः
बह्यस्तेषां प्रकृतयो रजःसत्वतमो भुवः ॥

याभिर्भूतानि भिद्यन्ते भूतानां मतयस्तथा
यथा प्रकृति सर्वेषां चित्रावाचः स्रवंतिहि ॥

एवं प्रकृति वैचित्र्याद्भिद्यन्ते मतयोनृणाम् ॥
पारंपर्येण केषांचित्पाषंडमतयोऽपरे

मन्माया मोहित धियः पुरुषाःपुरुषर्षभ ॥
श्रेयो वदन्त्यनेकान्तं यथाकर्म यथारुचि ॥

અર્થ—ઉદ્ધવ પૂછે છે કે હે શ્રીકૃષ્ણ! બ્રહ્મવાદી લોક અનેક પ્રકારનાં શ્રેય કહે છે (વેદ જાણનારા ઋષિલોક અનેક પ્રકારનાં સુખ અને તે પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધન કહે છે) તેમાં કોઈની મુખ્યતા છે કે સર્વે સમાન જાણવાં? અને હે શ્રીકૃષ્ણ! આપ તો ભક્તિયોગનો જ છેવટ ઉપદેશ કરો છો જેમાં બીજાં સાધનની

અપેક્ષાજ રહેતી નથી અને જે ભક્તિયોગથી સર્વ સંગ છોડીને મન આપમાંજ પ્રવેશ કરે છે તો મારે શું ખરૂં સમજવું. તેના ઉત્તરમાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે, જ્યારે કાલે કરીને પ્રલય થયો ત્યારે મારી વાણીરૂપી વેદનો પણ તિરોભાવ થયો, અને જ્યારે મારી ઇચ્છાથી ફરીથી સૃષ્ટિનો આરંભ થયો ત્યારે મેં વેદનો ઉપદેશ બ્રહ્માને કહ્યા કે જેમાં ભગવદ્‌ભક્તિનોજ ઉપદેશ છે. પછી બ્રહ્માજીએ પોતાના પુત્ર મનુને એ વેદવાણીનો ઉપદેશ કર્યો પછી મનુએ ભૃગુ આદિ સાત મહર્ષિને ઉપદેશ કર્યો. એ સપ્તર્ષિનાં નામ ૧ ભૃગુ ૨ મરીચિ ૩ અત્રિ ૪ અંગીરા ૫ પુલસ્ત્ય ૬ પુલહ ૭ ક્રતુ. એ સાત ઋષિઓની પાસેથી તેમના પુત્રો ભણ્યા અને તેઓની પાસેથી દેવતા, દાનવ, ગુહ્યક, મનુષ્ય, સિદ્ધ, ગંધર્વ, વિદ્યાધર, ચારણ, નાગ, યક્ષ આદિ અનેક ભણ્યા, એ સર્વે ભણ્યા તો ખરા પરંતુ તે સર્વની પ્રકૃતિ જુદી જુદી હોવાથી તે તે સત્ત્વ, રજ અને તમ પ્રકૃતિને અનુસારે સમજવામાં ભેદ પડતો ગયો એટલે તે તે વ્યક્તિઓએ વેદના અભિપ્રાયના અર્થ (વ્યાખ્યા-ભાષ્યાદિ) પોતાની પ્રકૃતિ અનુસારે કર્યા એવી રીતે વિચિત્રતાથી બુદ્ધિમાં ભેદ થવા લાગ્યા અને પછીથી તો વેદના અધ્યયનના અભાવે પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે ઉપદેશ કરવાથી કેટલાક તો પાખંડી પણ થાય છે. હવે વેદ વિરૂદ્ધ અર્થ કરવામાં અને પાખંડી થવામાં પણ ભગવાનની ઇચ્છા કારણરૂપ છે, તે ભગવાનની શક્તિ માયાથી મોહિત થઈ અનેક પ્રકારના કર્માનુસાર પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે કલ્યાણના રસ્તા બતાવી મતાંતર ચલાવે છે. તે ઉપરથી तथैवेश्वर शिक्षया આ વચનમાં શંકાનો અવકાશ રહેતો નથી.

શ્રીદેવકીનંદનજી પોતાનો અભિપ્રાય વિશેષમાં જણાવે છે કે જેમ ઈશ્વરની પ્રેરણા [આજ્ઞા]જ પ્રવર્તે છે જેમકે—

"त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय" (પદ્મપુરાણમાં ભગવાને રૂદ્ર પ્રતિ આજ્ઞા કરી છે કે હે રૂદ્ર તમે મોહશાસ્ત્ર

કરીને લોકને મારાથી વિમુખ કરો) તેથી ઉપર બતાવેલી વાત સિદ્ધ થાય છે.

હવે આ શ્લોકમાં ઇશ્વરવિચારિત અને જીવવિચારિત એવા બે ભેદ બતાવ્યા અને તેની અલૌકિક અને લૌકિક બે સંજ્ઞા રાખીને સાર એવો સૂચવ્યો કે અલૌકિકનો સ્વીકાર કરવો અને લૌકિકનો સ્વીકાર કરવો નહિં. ૩

એ પ્રકારે બંને પુરૂષાર્થનું સ્વરૂપ કહીને કહે છે કે, અલૌકિક તો વેદસ્થિત નિઃસંદિગ્ધ છે એટલે તેમાં સંદેહ નથી; પરંતુ લૌકિક ઘણા પ્રકારના હોવાથી તેમાં સંદેહ થાય તો સ્વમાર્ગીયને ગ્રહણ કરવાયોગ્ય શું છે તેમાં સંદેહ થાય તેને માટે લૌકિક પુરૂષાર્થનું સ્વરૂપ બતાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે.

મૂલમ્—लौकिकास्तु प्रवक्ष्यामि वेदादाद्यायतःस्थिताः

सान्वयपदार्थः—यतः જેથી आद्याः પ્રથમના અલૌકિક પુરૂષાર્થો वेदात् વેદનો આશ્રય કરીને स्थिताः રહેલા છે (અને) लौकिकान् લૌકિક પુરૂષાર્થોને तु તો प्रवक्ष्यामि પ્રકર્ષે કરીને કહું છું.

શબ્દાર્થ—જે હેતુ માટે પ્રથમના અલૌકિક એટલે ઇશ્વરના વિચારેલા ચાર પુરૂષાર્થો વેદમાં રહેલા છે તે વેદથી જાણી શકાય છે. અને લૌકિક એટલે જીવના વિચારેલા પુરૂષાર્થોને સારી રીતે સમજી શકાય તે રીતે કહું છું

વિવેચન—લૌકિક અર્થાત્ સ્મૃત્યોકત ધર્માદિ ચાર પુરૂષાર્થોને સારી રીતે કહું છું કેમકે જે અલૌકિક છે, તે કાંડદ્વયાત્મક વેદમાં પ્રમાણ સાથે સિદ્ધ છે; એટલે તેમાં સંદેહ નથી, કેમકે જૈમિનિકલ્પકાર અને બાદરાયણ એ આચાર્યોએ શબ્દનું બળાબળ વિચારીને વ્યવસ્થા કરી છે, જેમકે વૈદિકધર્મની ઇચ્છા હોય તો પોતાની શાખા અનુસાર જૈમિનિયકલ્પથી ધર્મ સિદ્ધ કરવો; એવી

રીતે બીજા અર્થ અને કામ પણ તે પ્રમાણે સિદ્ધ કરી લેવા અને જો મોક્ષની ઇચ્છા હોય તો પોતાના અધિકાર અનુસાર ઉત્તરમીમાંસાથી સ્વતોમોક્ષ વા પરતો મોક્ષ સિદ્ધ કરવો.

હવે લૌકિક પુરૂષાર્થ પ્રતિપાદન કરવાવાળાં શાસ્ત્રોનો ઉપન્યાસ કરે છે કેમકે જે સિદ્ધ કરવાનો પદાર્થ પ્રમાણને આધીન રહે છે.

मुलम्—धर्मशास्त्राणिर्नीतिश्च कामशास्त्राणि च क्रमात्॥

સાન્વયપદાર્થ—ધર્મશાસ્ત્રાણિ ધર્મશાસ્ત્ર [મન્વાદિ સ્મૃતિઓ અને ગૃહ્યસૂત્ર વગેરે] ચ અને નીતિઃ (બ્રહસ્પતિ વગેરેએ કહેલી) રાજનીતિ ચ અને કામશાસ્ત્રાણિ કામશાસ્ત્ર [વાત્સ્યાયનસૂત્ર વગેરે] તે (બધાં) ક્રમાત્ અનુક્રમથી.

શબ્દાર્થ—ધર્મશાસ્ત્ર (સ્મૃતિઓ અને ગૃહ્યસૂત્ર) અને નીતિ શાસ્ત્ર તથા કામશાસ્ત્ર ક્રમથી (ધર્મ, અર્થ અને કામ સાધન છે.

વિવેચન—ધર્મશાસ્ત્ર એટલે ધર્મપ્રતિપાદક મન્વાદિ સ્મૃતિઓ અને ગૃહ્યસૂત્રાદિનું ગ્રહણ સૂચવે છે. વામમાર્ગ પ્રતિપાદ આગમ અગ્રાહ્ય છે તેવીજ રીતે નીતિશાસ્ત્ર કહેતાં બ્રહસ્પ આદિ આચાર્યો કૃત રાજનીતિ ગ્રાહ્ય છે તેથી એક વચન મુક છે. બીજાં નીતિશાસ્ત્ર (બ્રહ્મનીતિ, વૈશાલાક્ષનીતિ, વાહદંતકનીતિ પ્રાચેતસનીતિ) લુપ્તપ્રાય છે તે વગર બીજા દ્યુતશાસ્ત્ર વિગે અગ્રાહ્ય છે, હવે કામશાસ્ત્રમાં વાત્સાયનસૂત્ર ગ્રાહ્ય છે (બીજ બ્રાહ્મ, નાંદ, બાભ્રવ્ય વિગેરે પ્રણીત કામશાસ્ત્ર યદિ લુપ્તપ્રાય પરંતુ કદી પ્રાપ્ય હોય તો પણ તે અગ્રાહ્ય છે) કામશાસ્ત્રાણિ બહુવચનથી દંત્તકાદિ પ્રણિત કામશાસ્ત્રનું ગ્રહણ છે. પરંતુ કૈ લાદિ મત પ્રતિપાદિત કામશાસ્ત્ર અગ્રાહ્ય છે કેમકે તેમાં માતૃયોં **परित्यज्य विहरेत्सर्व योनिषु** ઇત્યાદિક અપસિદ્ધાંત હોવાથી અગ્રાહ્ય છે તેથી તેનું નિવારણ કરે છે.

હવે એ ત્રણ શાસ્ત્રક્રમથી—

બહાદરપુર (G. B. S. R.)

मुलम्–त्रिवर्ग साधकानाति न तन्निर्णय उच्यते ।

सान्वयपदार्थः—**त्रिवर्गसाधकानि** ત્રિવર્ગ (ધર્મ, અર્થ, અને કામ) ને સિદ્ધ કરનારાં છે **इति** એવા હેતુથી **तन्निर्णयः** તે [ધર્મ, અર્થ, કામ] નો નિર્ણય [અમો] **न** નથી **उच्यते** કહેતા.

શબ્દાર્થ—(ઉપર બતાવેલાં ત્રણ શાસ્ત્રો) ત્રિવર્ગ એટલે ધર્મ, અર્થ અને કામને સિદ્ધ કરનારાં છે માટે તેનો નિર્ણય અમો કહેતા નથી.

વિવેચન--ધર્મ, અર્થ અને કામને સિદ્ધ કરનાર તે તે શાસ્ત્રો સાધક છે તેથી તેમાં કહ્યા પ્રમાણે અનુષ્ઠાન કરવાથી તે યથાર્થ સિદ્ધ થાય છે. એ ત્રિવર્ગ સાધનભૂત છે અને તેમાં પ્રયાસ પણ ઘણો છે, અને તેનું ભક્તિમાર્ગમાં ગ્રહણ નહિં હોવાથી તેનો નિર્ણય કરીશું નહિં, એ પ્રમાણે ત્રિવર્ગની વ્યવસ્થા કહીને સર્વના ફલરૂપ જે મોક્ષ પુરૂષાર્થ છે તે એક પ્રકારનો છે કે અનેક પ્રકારનો—

એવી આકાંક્ષા થાય તેથી તેના ભેદ કહેવાનો ઉપક્રમ કરે છે.

मुलम्–मोक्षेचत्वारि शास्त्राणि लौकिके परतःस्वतः॥९॥

सान्वयपदार्थः—(મોક્ષ કે જે સંસારથી છુટવાનો પુરૂષાર્થ છે તેને કહીએ છીએ) **लौकिके** લૌકિક [જીવ વિચારિત] **मोक्षे** મોક્ષમાં **चत्वारि** ચાર **शास्त्राणि** શાસ્ત્રો છે [અને તે મોક્ષ એક તો] **परतः** બીજાથી થવાનો (અને બીજો) **स्वतः** પોતાથી થવાનો (એમ બે પ્રકારનો છે)

શબ્દાર્થ--લૌકિક એટલે જીવ વિચારિત મોક્ષમાં ચાર શાસ્ત્રો છે અને તે મોક્ષના બે પ્રકાર છે એક બીજાથી થવાનો અને બીજો પોતાથી થવાનો એટલે મોક્ષના બે પ્રકારમાં દરેકના બબે મલી ચાર શાસ્ત્રો છે.

વિવેચન—મોક્ષ બે પ્રકારના છે એક સ્વતો મોક્ષ એટલે

પોતાને આધીન અને બીજો પરતો મોક્ષ એટલે પરાધીન, એટલે બીજા દ્વારા થવાનો એ બે પ્રકારના મોક્ષમાં દરેકમાં બબે મલી ચાર શાસ્ત્રો છે એનો ખુલાસો આગળ આવશે; એ વગરના "प्रजा मनुप्रजायन्ते तदुमर्त्यामृत विदुरिति श्रुत्युक्तः । स्वर्गं मोक्षं सुखानि च प्रयच्छन्ति तथा राज्यं प्रीत्तानृणां पितामहाः" (પ્રજાની કેડે ઉત્પન્ન થાય છે તે મોક્ષને પામે છે. સ્વર્ગ, મોક્ષ, સુખ અને રાજ્ય પ્રસન્ન થયેલા એવા પિતામહો આપે છે.)

ઉપર કહેલા વાકય પ્રતિપાદક શાસ્ત્ર સ્વીકારવા યોગ્ય નથી તેમજ તંત્રાદિ ગ્રંથમાં કહેલો મોક્ષ પણ તેના જેવોજ અગ્રાહ્ય છે, માટે તેની ગણના ન કરતાં જે મોક્ષ પ્રતિપાદક ચાર શાસ્ત્રો છે તેજ કહ્યાં છે.

હવે સ્વાધીન અને પરાધીન એવા બે ભેદ બતાવીને પરાધીન મોક્ષ બે પ્રકારનો છે અને સ્વાધીન મોક્ષ પણ બે પ્રકારનો છે તે કહે છે—

मुलम्--द्विधा द्वेद्वेस्वतस्तत्र सांख्ययोगौ प्रकीर्तितौ ।
त्यागाऽत्यागविभागेन सांख्ये त्यागःप्रकीर्तितः

सान्वयपदार्थः— द्विधा બે પ્રકારનો છે [તેમાં પણ એક એક મોક્ષમાં] द्वे બે द्वे બે (શાસ્ત્રો છે) तत्र ત્યાં स्वतः સ્વતો (મોક્ષમાં) त्यागात्याग विभागेन ત્યાગ અને અત્યાગના ભેદે કરીને सांख्य योगौ સાંખ્ય અને યોગ (એ બે શાસ્ત્રો) प्रकीर्तितौ કહેલાં છે (તેમાંના) सांख्ये સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં त्यागः (અનાત્મ વસ્તુનો) ત્યાગ प्रकीर्तितः કહેલો છે.

શબ્દાર્થ--તે મોક્ષ બે પ્રકારનો છે તેમાં પણ એક એક પ્રકારના મોક્ષમાં બે બે શાસ્ત્રો છે ત્યાં સ્વતઃ મોક્ષમાં ત્યાગ અને અત્યાગના ભેદે કરીને સાંખ્ય અને યોગ એ બે શાસ્ત્રો કહેલાં છે તેમાંના સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં અનાત્મ વસ્તુનો ત્યાગ કહેલો છે.

વિવેચન--ઉપર ચાર શાસ્ત્ર મોક્ષ પ્રતિપાદક કહ્યાં તે શિ-

વાય વૈશેષિકદર્શન અને ન્યાયદર્શન મોક્ષપ્રતિપાદક શાસ્ત્ર છે, પ-રંતુ તેમાં કેટલીક વાત વેદ વિરૂદ્ધ છે તેથી શિષ્ટ પુરૂષો એનો આદર કરતા નથી, જેમકે પારાશરોપપુરાણમાં કહ્યું છે કે अक्षपादप्रणीते च काणादे सांख्ययोगयोः । त्याज्यश्रुतिविरुद्धोंऽश श्रुत्यैकशरणैर्नृभिः (અક્ષપાદ એટલે ગૌતમ અને કણાદ મુનિ પ્રણીત શાસ્ત્રોમાં શ્રુતિ વિરૂદ્ધ અંશ હોવાથી ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

હવે સાંખ્ય અને યોગદર્શનનો સાર આગળ કહેવાશે. પ્રકૃત સિદ્ધ થયું કે તે તે દર્શનમાં જે અંશ વેદવિરૂદ્ધ હોય તે સમજીને વૈદિક મતાનુસારી મનુષ્યે ગ્રહણ કરવું નહિ. તેમજ ચાર્વાક, બૌધ, જૈન એ દર્શન તો અનાદરણીયજ છે તેથી તેનો સિદ્ધાન્ત અહીં બતાવવાની જરૂર નથી, કેમકે તે વૃથા છે અને અપરિપકવ બુદ્ધવાળાને મોહક હોવાથી અપ્રકૃત છે. હવે સાંખ્ય શાસ્ત્રને અનુસારે ઉપપત્તિ શ્રીમદ્આચાર્યચરણ કહે છે.

સાંખ્ય એ પ્રાચીન દર્શન છે, એના બે ભેદ છે સેશ્વરસાંખ્ય અને નિરીશ્વરસાંખ્ય. સેશ્વરસાંખ્યને યોગ કહે છે, અને નિરીશ્વર સાંખ્યમાં સાંખ્યની રૂઢી રહેલી છે. એ સાંખ્ય શાસ્ત્રના પ્રથમ પ્રવર્તક શ્રીકપિલદેવજી છે, એ કાપિલસૂત્રનો પ્રાચીન સાંખ્ય ગ્રંથ ઉપસ્થિત નથી.

એ કપિલ મહામુનિ કર્દમઋષિના પુત્ર અને ભગવદવતાર છે તેમણે પોતાની માતાને સાંખ્ય શાસ્ત્રનું જ્ઞાન આપેલું છે તે શ્રીમદ્ભાગવતમાં તૃતીયસ્કંધમાં વિદ્યમાન છે.

હવે જેમ ચિકિત્સાશાસ્ત્રમાં ચાર વ્યૂહ છે ૧ રોગ ૨ આરોગ્ય ૩ રોગનિદાન ૪ ઔષધ તેજ રીતે સાંખ્ય સાંખ્યશાસ્ત્રમાં પણ ચાર વિષય છે જેને વ્યૂહ [સાધનસમુદાય] કહે છે ને ૧ હેય ૨ હાન ૩ હેયહેતુ ૪ હાનોપાય.

૧ જે ત્રણ દુઃખ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે તેને હેય કહે છે ૨ અભિમાનાદિકનો ત્યાગ તેને હાન કહે છે. ૩ પ્રકૃતિ અને

પુરૂષના સંયોગદ્વારા જે અજ્ઞાન થઈ રહ્યું છે તે હેય હેતુ છે. ૪ વિવેકની ખ્યાતિ અને વિવેકનો ઉપદેશ અર્થાત્ ત્યાગોપાય તેને હાનોપાય કહે છે.

હવે પેહેલું જે હેય એટલે ત્રણ દુઃખનો ત્યાગ તે ત્રણ દુઃખનાં નામ તથા સ્વરૂપ બતાવે છે ૧ આધ્યાત્મિક દુઃખ ૨ આધિદૈવિક ૩ આધિભૌતિક. હવે પ્રથમ જે આધ્યાત્મિક દુઃખ કહ્યું તે આંતર ઉપાયથી મટે છે તે આંતર ઉપાયના બે પ્રકાર છે. ૧ શારીર ૨ માનસ. તેમાં શારીર એ છે કે વાત, પિત્ત, કફ ની વિષમતાથી જે ઉત્પન્ન થાય છે તે જેની વ્યાધિ સંજ્ઞા છે, તેમાં અનેક ભેદ છે અને બીજો માનસ તે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, ભય, ઇર્ષ્યા ઇત્યાદિકથી જે દુઃખ ઉત્પન્ન થાય તે. તેમાં પણ અવાંતર ભેદ અનેક છે. હવે બીજું દુઃખ આધિભૌતિક તે મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી આદિ દ્વારા થયેલું હોય તે. અને ત્રીજું આધિદૈવિક દુઃખ એ કે જે યક્ષ, રાક્ષસ, ભૂતાદિકના સંબંધથી થાય તે. તે બાહ્ય ઉપાયથી મટી શકે છે. એ ત્રણ દુઃખની નિવૃત્તિ એ પુરૂષાર્થ છે અને એ સાંખ્યનો સાર ઇશ્વરકૃષ્ણ આચાર્યે સાંખ્ય તત્વ નામે ગ્રંથમાં ૭૨ કારિકામાં લખ્યો છે, તેની ટીકા વાચસ્પતિમિશ્રે કરી છે તેનું નામ કૌમુદી છે એ બે મળીને સાંખ્ય તત્વકૌમુદી નામે ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ છે, તેની ત્રીજી આર્યામાં સંક્ષેપથી આખા ગ્રંથનો સાર બતાવ્યો છે.

"मूल प्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त
षोडशकस्तुविकारो न प्रकृतिर्नविकृतिः पुरुषः ॥"

અર્થ—આ સંસારમાં ચાર જાતના પદાર્થ છે. ૧ કારણ, ૨ કારણ તથા કાર્ય, ૩ કાર્ય, ૪ કાર્ય પણ નહિં અને કારણ પણ નહિં. ૧ સર્વની મૂલભૂત જે પ્રકૃતિ છે તેજ કારણ છે કેમકે સર્વ એનાથી ઉત્પન્ન થાય છે એ પ્રકૃતિ કોઇનાથી ઉત્પન્ન થઈ નથી.

૨ મહદાદિ સાત પદાર્થ કારણ પણ છે અને કાર્ય પણ છે તે સાતનાં નામ. ૧ મહત્તત્વ ૨ અહંકાર અને પાંચ તન્માત્રા (શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, અને ગંધ) એ સાત સર્વના ઉત્પન્નમાં હેતુ છે તેમજ એ સર્વે ઉત્પન્ન થયેલા છે તેથી કાર્ય પણ છે અને કારણ પણ છે.

૩ જે ઉત્પન્ન થયેલા છે પણ બીજાને ઉત્પન્ન કરવાવાળા નથી તે પદાર્થ ૧૬ છે. પાંચ મહાભૂત (પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશ) પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિય [આંખ, નાક, કાન, જીભ અને ત્વચા] પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય (હાથ, પગ, મુખ, ઊપસ્થ, ગુદા) અને સોળમું મન. એ સોળ તત્ત્વનો જે ગણ છે તે કાર્ય છે. જો કે ઘટાદિ પદાર્થમાં પૃથ્વી કારણ કહેવાય છે પણ તે ઘટાદિ પૃથ્વીથી ભિન્ન નથી કેમકે કારણથી ભિન્ન કાર્ય હોય તોજ કાર્ય કારણની કલ્પના કરાય છે.

૪ હવે ચોથો પદાર્થ જે કોઈનું કારણ પણ નથી અને કાર્ય પણ નથી. તે પુરૂષ છે, કે જે કૂટસ્થ છે નિત્ય છે, અને અપરિણામી છે, જેમાં કાર્ય કારણનો અભાવ છે. એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના પદાર્થ મલીને ૨૫ તત્વ સાંખ્યશાસ્ત્રમાં ગણાય છે. એમાં મુખ્યતા પ્રકૃતિની માને છે અને પુરૂષને અપ્રયોજક માને છે તે કારણથી એ સાંખ્યને નિરીશ્વર: કહેવામાં આવે છે, હવે દરેક શાસ્ત્રમાં પ્રમાણ તો હોય છેજ તો આ સાંખ્યમાં નીચે પ્રમાણે પ્રમાણ માનેલા છે.

दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात्
त्रिविधं प्रमाणमिष्टं प्रमेयसिद्धिःप्रमाणाद्धि ॥

પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, અને આપ્તવચન [શબ્દ] એ ત્રણ પ્રમાણ માને છે. કારણ કે પ્રમેયની સિદ્ધિ પ્રમાણથી થાય વળી અન્ય કોઈ ઊપમાન પણ માને છે, પણ તેનો આ શાસ્ત્રમાં અનુમાનમાં અંતર્ભાવ માને છે એ પ્રમાણે પ્રમાણાદિ સિદ્ધ કરીને નિત્યાનિત્ય વસ્તુનો વિચાર કરેલો છે.

હવે એમાં એટલી વાત સમજવાની છે કે મૂલ પ્રકૃતિ છે તેનાથી મહત્તત્વ ઊત્પન્ન થયું, અને તેનાથી ત્રણ પ્રકારનો અહંકાર ઊત્પન્ન થયો ૧ સાત્વિક ૨ રાજસ, ૩ તામસ એ સાત્વિક અહંકારથી મન સહિત અગીઆર ઇન્દ્રિય ઊત્પન્ન થયાં, અને તામસ અહંકારથી પાંચ તન્માત્રા (શબ્દાદિ) થયાં અને રાજસ અહંકારથી પૂર્વોકત બન્ને ઉત્પન્ન થયાં. હવે અહિં શંકા થાય કે પ્રથમ તો એ સર્વની ઉત્પત્તિ સાત્વિક અને તામસ અહંકારથી બતાવી તો ફરી તેજ રાજસથી ઉત્પન્ન થયાં એમ કેમ સંભવે? તેનો ઉત્તર. સાત્વિક અને તામસ એ બન્ને અક્રિય હોવાથી પોતાની મેળે ક્રિયા કરવામાં અસમર્થ હોવાથી રાજસ ચંચળ હોવાથી તેણે સાત્વિક અને તામસને પ્રવર્તાવેલા છે તેથી બન્નેમાં રાજસ હેતુભૂત છે. અને શબ્દાદિક તત્વોથી પંચમહાભૂત ઉત્પન્ન થયાં. અને પ્રાણ છે તે કાંઇ જુદુ તત્વ નથી પરંતુ ઇન્દ્રિયોની સાધારણ વૃત્તિ છે એ રીતે ચોવીસ તત્વોનો ક્રમ છે.

હવે પચીસમું તત્વ જે પુરૂષ છે તે સવમાં છે પરંતુ એકજ નથી પણ પ્રતિ શરીર જુદો જુદો હોવાથી અનેક છે, જો કદાચિત એક માનીએ તો એક પંડિત હોય તો સર્વ પંડિત થવા જોઇએ અથવા એક પરલોક પ્રાપ્ત હોય તો બીજા પણ તેવા થવા જોઇએ પણ તેમ થતું નથી; તેથી પ્રતિ શરીર જુદો અને અનેક માનવો જોઇએ (આ દૂષણ માયાવાદીના મતમાં પણ આવે છે)

હવે પુરૂષ (પ્રકૃતિજન્ય) પ્રપંચમાં વર્તમાન છે, તોપણ પાણીમાં કમળપત્રની પેઠે નિર્લેપ અને સાક્ષીરૂપ છે કેમકે એનો સ્વભાવ નિસ્ત્રૈગુણ્ય છે અને પ્રકૃતિજન્ય પ્રપંચ સર્વ સુખ, દુઃખ મોહાત્મક છે અને જડ છે તેથી જે કોઇપર અને ચેતન છે, ભોક્તા છે તેનું નામજ આત્મા અથવા પુરૂષ છે. અને તે પુરૂષના સન્નિધાનથી સર્વ જડ છે તે પણ ચેતનની સમાન દેખાય છે. વળી એ પુરૂષ અસંગ છે અકર્તા છે, સુખ દુઃખાદિ રહિત છે,

તોપણ તેની પાસે પ્રકૃતિ આદિની વિદ્યમાનતાથી કર્તા સમાન અને સુખ દુઃખાદિ સહિત દેખાય છે. એ પ્રકૃતિ પુરૂષના સંયોગથી સંસાર ચાલ્યા કરે છે કારણ પુરૂષ ભોક્તા છે, અને પ્રકૃતિમાં જડ ધર્મ છે તેથી ભોગ્યા છે; એ રીતે અંધપંગુ ન્યાયથી વ્યવહાર ચાલી રહ્યો છે.

અંધપંગુ ન્યાય એટલે આંધળો ચાલવામાં સમર્થ પણ રસ્તો સૂઝે નહિં અને પાંગળો રસ્તો દેખે પણ ચાલવામાં અશક્ત; તેથી આંધળાના કાંધ ઉપર પાંગળો બેસે એટલે પાંગળો જે બાજુ ચાલવાનું કહે ત્યાં આંધળો ચાલે તે પ્રમાણે બન્ને ઇચ્છિત સ્થાને પહોંચે. એ પ્રમાણે પુરૂષ ચેતન ભોક્તા અને પ્રકૃતિ અચેતન [જડ] ભોગ્યા છે એ બે મલીને સર્વ કાર્ય ચલાવે છે; અને પ્રકૃતિના સંબંધથી સુખ દુઃખાદિ જે ભોગ્ય છે તેને પુરૂષ પોતામાં સમજી રહ્યો છે છતાં કદાચિત્ દુઃખ ત્રયના નાશની પ્રાર્થના કરે તો પ્રકૃતિ તેને સિદ્ધ કરી દે છે. અહિં શંકા ઉત્પન્ન થાય કે પ્રકૃતિનો સ્વભાવ પ્રવૃત્તિનોજ છે ત્યાં નિવૃત્તિ થવાનો સંભવજ કયાં છે? ઉત્તર–કે નિવૃત્તિ થવનો સંભવ છે. જેમકે નૃત્યની રંગભૂમિ ઉપર નૃત્યકાર પ્રેક્ષકોને એટલે નૃત્ય જોવાની ઉત્સુકતાવાળાને પોતાની કૌશલ્યતા બતાવીને પછી તે જોતાં જોતાં પ્રેક્ષકની નિરૂત્સુકતા દેખે છે કે શાંત થાય છે, તેમ ભોગવવામાં પ્રવૃત્ત થયેલી પ્રકૃતિ જ્યારે ભોગમાં નિરાદર ભોક્તાને જુવે છે ત્યારે તેને છોડી દે છે, અર્થાત્ જ્યારે ભોક્તાને તત્ત્વજ્ઞાન થાય ત્યારે તેને ભોગનો નિરાદર થાય છે અને પોતાનું સ્વરૂપ સમજે છે તેમજ પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ પણ સમજે છે એનું નામજ વિવેક છે. એ વાત સાંખ્ય પ્રવચનમાં તેમજ સાંખ્યતત્વકૌમુદીમાં કહી છે કે "तत्त्वाभ्यासान्नेति नेति त्यागाद्विवकसिद्धिः" (પ્રકૃતિ પર્યંત સર્વ જડમાં હું આ નથી આ સર્વ મારૂં નથી એવી રીતે અભિમાનનો ત્યાગ એજ તત્ત્વાભ્યાસ અને તેથી વિવેક સિદ્ધિ વિશુદ્ધ જ્ઞાન થાય છે એજ મુક્તિ છે.) તેમજ સાંખ્યતત્વકૌમુદીમાં કહ્યું છે કે

एवं तत्त्वाभ्यासान्नास्मि न मे नाह मित्यपरिशेषम् ॥ इत्यादि । (એ પ્રકારે તત્વાભ્યાસથી હું કર્તા નથી અને આ પ્રકૃતિજન્ય પદાર્થ માત્ર (પ્રપંચ) મારાં નથી અને હું આ પ્રપંચાભિન્ન નથી એ પ્રમાણે મનનથી યથાર્થ વિશુદ્ધજ્ઞાન થાય છે અને સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થાય છે) એ સાંખ્યશાસ્ત્રનો સાર છે. એ સર્વ સિદ્ધાંત હૃદયમાં ધારણ કરીને શ્રીમદાચાર્યચરણે આજ્ઞા કરી છે કે સાંખ્યશાસ્ત્રમાં મુખ્યત્વે અનાત્મ વસ્તુનો ત્યાગ કહેલો છે તો સ્વતઃ મોક્ષ પ્રતિપાદક જે સાંખ્યશાસ્ત્ર તેમાં મોક્ષ સાધન ત્યાગનો ઉપદેશ છે. ૬

હવે છઠ્ઠા શ્લોકમાં જે મોક્ષનાં સાધન બતાવ્યાં તે મોક્ષનું સ્વરૂપ આગળ કહે છે.

मूलम्—अहंताममतानाशे सर्वथा निरहंकृतौ
स्वरूपस्थो यदा जीवः कृतार्थः स निगद्यते॥७॥

સાન્વયપદાર્થઃ—अहंताममतानाशे અહંતા અને મમતાનો નાશ થઈને सर्वथा બધી રીતે (હું કાંઈ કરતો નથી એમ) निरहंकृता અહંકારની નિવૃત્તિ થયે जीवः (શરીરાભિમાની) જીવાત્મા यदा જ્યારે स्वरूपस्थः પોતાના સ્વરૂપમાં રહેલો (હોય છે ત્યારે) सः તે (જીવ) कृतार्थः કૃતાર્થ (મુક્ત) निगद्यते કહેવાય છે.

શબ્દાર્થ—અહંતા અને મમતાનો નાશ થઈને હું કાંઈ કરતો નથી એમ બધી રીતે અહંકારની નિવૃત્તિ થયે દેહાભિમાની જીવાત્મા જ્યારે પોતાના સ્વરૂપમાં એટલે આત્મજ્ઞાનમાં નિષ્ટા વાલો થાય છે ત્યારે તે જીવાત્મા કૃતાર્થ એટલે મુક્ત કહેવાય છે.

વિવેચન—પ્રથમ કહ્યું છે તે રીતે પ્રકૃતિના અને પ્રકૃતિજન્ય પ્રપંચના પ્રાકૃત પદાર્થનો નાશ થાય અને તે સ્થૂલશરી-

રમાં અને લિંગશરીરમાં જે અહંતા રહી છે કે હું છું એ અજ્ઞાન તેનો નાશ થાય છે. અહિં શંકા થાય કે, સ્થૂલ શરીર તો સર્વ જાણે છે કેમકે દૃશ્યમાન છે અને લિંગશરીર તો સૂક્ષ્મવાસના દેહવાચ્ય છે. તે લિંગશરીર સત્તર તત્ત્વનું બંધાએલું છે, તે વિષે સાંખ્યપ્રવચન ભાષ્યમાં કહ્યું છે "सप्तदशैकं लिंगम्" (સત્તર તત્ત્વ મલીને લિંગશરીર થયું છે) ૧૧ ઇંદ્રિય ૫ તન્માત્રા ૧ બુદ્ધિ એ રીતે સત્તર તત્ત્વાત્મક છે. એ એક છે તો પણ કર્મભેદથી તેનો વ્યક્તિ ભેદ છે તે વિષે સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદીમાં કહ્યું છે "पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यंतम् । संसरति निरुपभोगं भावै राधिवासितं लिंगम्" પ્રથમ પ્રધાને પ્રતિપુરૂષ એક એક લિંગશરીર ઉત્પન્ન કર્યું છે, એ લિંગશરીર સર્વમાં પ્રવેશ કરનાર છે. પાષાણાદિકમાં પણ પ્રવેશ કરી શકે છે અને નિયત છે, તેથી સૃષ્ટિના પ્રારંભથી મહાપ્રલય સુધી રહે છે, અને સત્તર તત્ત્વનો બાંધેલો છે, અહિં શંકા થાય કે શરીરનું લક્ષણ भोगायतनं शरीर કહેલું છે તો આ લિંગશરીરનો પુરૂષ ઉપભોગ કરે છે કે નહિં? ત્યાં કહે છે કે એનો ઉપભોગ થતો નથી. કેમકે એ નિરૂપભોગ છે તેથી એ લિંગદેહ છકોશવાળા સ્થૂલ દેહનો આશ્રય કરે છે. ત્યાં શંકા થાય કે સંસાર છે તે આઠ ભાવ (ધર્મ)ના નિમિત્તથી છે તો એ સંસારનો સંબંધ સૂક્ષ્મને તો થઈ શકે નહિં? ઉત્તર 'भावैराधिवासितं' ધર્મ, અધર્મ, જ્ઞાન, અજ્ઞાન, વૈરાગ્ય, અવૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય, અને અઐશ્વર્ય એ આઠ ભાવયુક્ત બુદ્ધિ છે અને એ બુદ્ધિનો સંબંધ એ શરીરમાં છે, તેથી એ સૂક્ષ્મ શરીરને પણ વાસના રહે છે જેમ સુગંધી પુષ્પ લુગડામાં બાંધ્યું હોય તે ફુલ કાઢી લેવા છતાં લુગડામાં સુગંધ રહે છે તે રીતે એ ભાવની વાસના રહે છે તેથી સંસારનો સંબંધ એને પણ છે. એવો એ લિંગદેહ છે વળી પણ કહ્યું છે કે—

चित्रं यथाश्रयमृतेस्थाण्वादिभ्यो विना यथाच्छाया ।
तद्वद्विना विशेषै र्न तिष्ठति निराश्रयं लिंगम् ॥४१॥

લિંગદેહ આશ્રય વિના રહેતો નથી જેમ વિનાઆધાર ચિત્ર થાય નહિં તેમજ સ્તંભાદિ વગર છાયા પડતી નથી, તેમ બીજાના આધાર વગર લિંગદેહ રહેતો નથી; અર્થાત્ સ્થૂલ દેહનો આધાર કરીને રહે છે. એ પ્રકારનું લિંગશરીર અને આદૃશ્યમાન સ્થૂલદેહ એ બંનેને અહંતાનો નાશ થાય અને અહંતાના સંબંધથી થયેલી મમતાનો પણ નાશ થાય એ બંને અજ્ઞાન દૂર થતાં વળી બુદ્ધિતત્ત્વમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ છે, તેમાં પણ અભિમાન ન રહે એટલે કર્તાભોક્તાપણાના અહંકાર રહિત થઈ ઉદાસીન થાય ત્યારે પોતાના પ્રકાશધર્મમાં સ્થિત થાય; ત્યારે જ સાંખ્ય શાસ્ત્ર પ્રમાણે તે કૃતાર્થ થયો કહેવાય એટલે પોતાના પ્રકાશાત્મા ધર્મવાળો થાય ત્યારે મુક્ત થયો કહેવાય.

એ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે વિસ્મૃતકંઠમણિન્યાયથી જ્યારે પોતાનું સ્વરૂપ જાણે એટલે બંધ નિવૃત્ત થાય તે મોક્ષ કહેવાય છે. જે સ્વતોમોક્ષ કહેવાય છે જેમાં પારકાની અપેક્ષા રહેતી નથી એજ સાંખ્યશાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. [૭] યદિ માયાવાદી પણ મોક્ષ તો એ રીતનો માને છે પણ તેમના માનવા પ્રમાણે તે વસ્તુતઃ મોક્ષ નથી તેથી પૂનર્જન્મ થવાનો સંભવ છે. શ્રીમદ્‌ભાગવત દશમસ્કંધમાં અધ્યાય ૨ માં કહ્યું છે કે—

आरुह्य कृच्छ्रेण परंपदं ततःपतत्यधोऽनादृत युष्मदंघ्रियः

દુઃખે કરીને ઉંચુ સ્થાન પ્રાપ્ત કરીને પણ જો તમારૂ ચરણારવિંદ સેવવાનો આદર નથી કરતા તે ફરી જન્મમરણ ભોગવે છે. ભાવાર્થ કે શરીરને કષ્ટ આપીને મુક્તિ સમાન સુખ મેળવે તોપણ જો આપના ચરણકમળની સેવા કરતા નથી તે મુક્ત થતા નથી તેથી ભક્તિમાર્ગજ શ્રેષ્ટ છે.

ઉપર પ્રમાણે બે શ્લોકમાં શ્રીમદાચાર્યચરણે સાંખ્યશાસ્ત્રનો સાર બતાવ્યો છે.

**મૂલમ્–तदर्थं प्राक्रिया काचित्पुराणेऽपि निरूपिता ॥
ऋषि भि र्बहुधा प्रोक्ता फलमेक मबाह्यतः॥८॥**

સાન્વયપદાર્થઃ—तदर्थं તે (સાંખ્યશાસ્ત્રની રીતે કહેલા મોક્ષ) ને સારૂ **ऋषिभिः** ઋષિઓએ **बहुधा** ઘણા પ્રકારે કરીને **प्रोक्ता** કહેલી એવી **काचित्** કોઈ (એક) **प्राक्रिया** (સાંખ્યશાસ્ત્રની) પદ્ધ-ત **पुराणे** પુરાણમાં **अपि** પણ **निरूपिता** નિરૂપણ કરેલી છે તે બધી પ્રક્રિયામાં **अबाह्यतः** અબહિર્પણાથી એટલે સેશ્વરસાંખ્યથી **एकं** એક (સરખું જ) **फलं** ફલ થાય છે.

શબ્દાર્થ—તે સાંખ્ય શાસ્ત્રની રીતે કહેલા મોક્ષને સારૂ ઋષિઓએ ઘણા પ્રકારે કહેલી એવી કોઈ એક, સાંખ્ય શાસ્ત્રની પદ્ધતિ પુરાણમાં પણ નિરૂપણ કરેલી છે, તે બધી પ્રક્રિયામાં સેશ્વરસાંખ્યથી એકસરખું જ ફલ થાય છે.

વિવેચન—હવે એમ સંદેહ થાય કે પ્રથમ કહ્યું કે ગૌત-મ પ્રણીત ન્યાયદર્શનમાં અને કાણાદ પ્રણીત વૈશેષિકદર્શનમાં કાંઇક વેદ વિરૂદ્ધ અંશ છે તેથી શિષ્ટલોક તેનો અનાદર કરે છે પણ સાંખ્યદર્શનમાં પણ વેદ વિરૂદ્ધ અંશ તો દેખાય છે છતાં તેમાં શિષ્ટનો આદર કેમ છે, અને ગૌતમાદિ દર્શનમાં જે ચિદ્ધર્મ જીવ છે તેને એકવીશ પ્રકારના દુઃખનો નાશ થાય અને સર્વે વિશેષ ગુણનો પણ નાશ થાય કેવલ આત્માજ અવશેષ રહે તેને મોક્ષ માને છે તો એ પણ સ્વતો મોક્ષ છે, તો તેનો અનાદર કેમ છે. અને સાંખ્ય પ્રતિપાદ્ય મોક્ષનો આદર કેમ છે ત્યાં કહે છે કે **तदर्थं प्रक्रियाकाचित् पुराणेऽपिनिरूपिता ॥** એ સાંખ્યપ્રતિપાદક મોક્ષના હેતુ પુરાણમાં પણ વિવેચન કરેલા છે અર્થાત્ સાંખ્યનો સિદ્ધાન્ત પુરાણમાં પ્રસિદ્ધ છે અને પુરાણને વેદમૂલક માનેલાં છે તેથી શિષ્ટ લોકો તેનો આદર કરે છે હવે પુરાણમાં મુક્તિનાં લક્ષણ કહ્યાં છે જેમકે—

मुक्तिर्हित्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः અન્યથા રૂપને

છોડીને એટલે પ્રાકૃત [પ્રકૃતિજન્ય]માં અહંતા મમતા છોડીને સ્વરૂપમાં રહેવું એજ મુકિત) એ સ્વતોમોક્ષ સાંખ્યનોજ સિદ્ધાંત છે. પુરાણમાં કોઇ સ્થળે આત્માનું અને પ્રકૃતિનું વિવેચન છે અને સાંખ્યમાં કહેલાં પચીસ તત્ત્વનું પણ વિવેચન છે તેથી સાંખ્યમાં શિષ્ટાદર છે.

હવે એમ શંકા થાય કે સાંખ્યશાસ્ત્ર પણ અનેક પ્રકારનાં છે કોઇ ૨૬ તત્ત્વ માને છે કોઇ ૨૫ તત્ત્વ માને છે કોઇ ૧૬ તત્ત્વ માને છે અને કોઇ ૧૭ તત્ત્વ માને છે એ સર્વનું ફલ એકજ હોય તો તે સર્વનો આદર કરવો કે એકનો આદર અને બીજા-નો નિરાદર તે વિષે શું વ્યવસ્થા કરવી ? ત્યાં કહે છે કે "ऋषिभि र्बहुधाप्रोक्ताफलमेकमबाह्यतः" જો કે ઋષિજનોએ અનેક પ્રકારની પદ્ધતિ કહેલી છે પરંતુ સર્વનું ફલ એક છે અને સર્વે પદ્ધતિ-ઓમાં આત્મા વિના સર્વનો પરિત્યાગ છે અને સર્વેમાં સ્વરૂપ સ્થિતિનેજ મોક્ષ કહેલો છે કે જે સ્વતો એટલે સ્વાધીન મોક્ષ કહેવાય છે. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થયું કે બાહ્ય (નિરીશ્વર) સાંખ્ય છોડીને સ્વતો મોક્ષસાધક સર્વે સાંખ્ય સત્પુરૂષોએ માન્ય કરેલાં છે.

શ્રીદેવકીનંદનજી પણ ઉપર પ્રમાણેનો અભિપ્રાય જણાવતાં અબાહ્યતઃ નો અર્થ એવો કરે છે કે બાહ્યસાંખ્ય તે નિરીશ્વરસાં-ખ્યાદિ બહિર્મુખ છે અને તે વિમાગ એટલે વેદ વિરૂદ્ધ ઉપદેશ કરે છે એના સેવનથી મોક્ષને બદલે નરકપ્રાપ્તિ થાય છે તે શ્રી-મદાચાર્યજીએ તત્ત્વદીપમાં કહ્યું છે કે--

योग सांख्ये धर्महीने त्रिमार्गपरि पोषिते । नरकायैवभवतः

ધર્મહીન અને અસન્માર્ગનું પોષણ કરવાવાળાં યોગ અને સાંખ્ય નરકના હેતુ છે એમાં નિરીશ્વર સાંખ્યનો પરિત્યાગ સૂચન કર્યો છે (૮)

એ પ્રકારે સ્વાધીન મોક્ષ સાધક સાંખ્યશાસ્ત્ર કહીને હવે બીજુ સ્વાધીન મોક્ષ સાધક યોગશાસ્ત્ર કહે છે.

मूलम्—अत्यागे योगमार्गो हि त्यागोऽपि मनसैव हि।
यमादयस्तु कर्त्तव्याः सिद्धे योगे कृतार्थता॥९॥

सान्वयपदार्थः—अत्यागे ત્યાગ નહિ કરવામાં हि નિશ્ચય કરીને योगमार्गः યોગમાર્ગ (કહેલો છે) हि જે હેતુ માટે त्यागः ત્યાગ अपि પણ (હું કાંઇ કરતો નથી એમ) मनसा મનવડે एव જ (કરવો) तु અને यमादयः યમ (યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા અને સમાધિ) વગેરે कर्त्तव्याः અવશ્ય કરવાં (જેથી કરીને, योगे (મનની સઘળી વૃત્તિના નિરોધરૂપી) યોગ सिद्धे સિદ્ધ થયે कृतार्थता [જીવને] કૃતાર્થપણું [સિદ્ધ થાયછે]

શબ્દાર્થ—ત્યાગ નહિ કરવામાં નિશ્ચયે કરીને યોગમાર્ગ કહેલો છે, અને ત્યાગ વિના મોક્ષ કેમ થાય માટે ત્યાગ પણ હું કાંઈ કરતો નથી એમ મન વડેજ કરવો. અને યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, ધ્યાન, ધારણા અને સમાધિ વિગેરે સાધનો અવશ્ય કરવાં, જેથી કરીને મનની સઘળી વૃત્તિઓના નિરોધરૂપી યોગ સિદ્ધ થયે જીવને કૃતાર્થપણું સિદ્ધ થાય છે.

વિવેચન—ત્યાગ વિના પણ યોગમાર્ગ સિદ્ધ થાય છે. યોગ એટલે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ અને એજ યોગશાસ્ત્રનો પરમ સિદ્ધાન્ત છે. યોગશાસ્ત્રનું નામ સેશ્વરસાંખ્ય પણ કહે છે અને પાતંજલદર્શન પણ કહે છે. એ શાસ્ત્રના મૂલપ્રવર્તક પરમપૂજ્ય શ્રીપતંજલિ છે તેથીજ તેને પાતંજલદર્શન કહે છે, એ પાતંજલદર્શન એક અધ્યાયનું છે, તેના ચાર પાદ છે, પ્રથમ પાદમાં યોગનું લક્ષણ અને વૈરાગ્યાદિ સાધન સહિત સબીજ સાથે નિબીજ સમાધિ યોગ કહ્યો છે. અને બીજા પાદમાં તપ, સ્વાધ્યાયેશ્વરસમાધિ, ક્રિયાયોગ અને યમનિયમાદિ પાંચ બહિરંગ સાધન કહ્યાં છે. ત્રીજા પાદમાં ધારણા ધ્યાન અને સમાધિ એ ત્રણ અંતરંગ સાધન જે સંયમપદવાચ્ય છે તે અને તેમાં અવાંતર ફલ વિભૂતિ કહેલી છે. ચોથા પાદમાં સિદ્ધિપંચક પુરઃસર પરમ

પ્રયોજન કૈવલ્ય (મોક્ષ) કહ્યો છે. આ આખા યોગશાસ્ત્રનો સાર છે.

હવે એ યોગશાસ્ત્રમાં પ્રથમ પાદના બીજા સૂત્રમાં યોગનું સ્વરૂપ કહ્યું છે કે "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः" (ચિત્તની જે વૃત્તિ છે તેનો નિરોધ તેને યોગ કહે છે) ચિત્ત શબ્દવડે જે દેહમાં દ્રષ્ટા પુરૂષ છે તેનો જ્યારે વિવેક ઉત્પન્ન થાય, કર્તૃત્વાદિ અભિમાનની નિવૃત્તિ થાય ત્યારે શુદ્ધ બુદ્ધિમાં પોતાનું સ્વરૂપ જે ચિન્મય છે તેણે કરીને સ્થિતિ થાય તેજ ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ. એ સંબંધમાં પાતંજલ પ્રથમપાદના ત્રીજા સૂત્રમાં કહે છે કે " तदाद्रष्टुःस्वरूपेवस्थानम् " એવી ચિત્તની જે વૃત્તિ છે તે પાંચ પ્રકારની છે તે પાંચ વૃત્તિઓ પણ બબે પ્રકારની છે ૧ ક્લેશયુક્ત ૨ ક્લેશરહિત આ વાત પહેલા પાદના પાંચમા સૂત્રમાં કહેલ છે કે " वृत्तयः पंचतय्यः क्लिष्टा अक्लिष्टाश्च " એ સૂત્રથી સિદ્ધ છે હવે પાંચ વૃત્તિઓનાં નામ અને સ્વરૂપ " १ प्रमाण, २ विपर्यय, ३ विकल्प, ४ निद्रा, ५ स्मृतयः (પાદ ૧ સૂ. ૬) એ દરેકનાં લક્ષણ.

१ प्रमाणवृत्ति—"प्रत्यक्षानुमानागमाःप्रमाणानि" [પાદ ૧ સૂ. ૭] પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન તથા આગમ એટલે આપ્તવચન અથવા શબ્દ એ પ્રમાણ. એમાં સાંખ્યની પેઠે ઉપમાનને પ્રથ ગણ્યું નથી.

२ विपर्यय वृत्ति—" विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूप प्रतिष्ठिम्(પાદ ૧ સૂ. ૮) મિથ્યાજ્ઞાન એટલે જે પદાર્થ જેવો નથી છતાં તેવો તેને માનવો અર્થાત્ ભ્રમાત્મકજ્ઞાન જેમકે શુક્તિ (છીપ, એ રૂપુ નથી છતાં તેને રૂપુ માનવામાં આવે તે.) અને અતદ્રૂપ પ્રતિષ્ટિત એટલે જે પદાર્થનું જે રૂપ છે તેવું તેમાં જ્ઞાન ન થાય અને સંશય રહે તે જેમકે આ સ્થાણુ (ઝાડનું ઠુંઠુ) છે કે પુરૂષ છે એ પ્રકારનું સંશયાત્મક જ્ઞાન.

३ विकल्प—એ શાસ્ત્રનો પારિભાષિક શબ્દ છે " शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः (પાદ. ૧ સૂ.—૯) શબ્દ જ્ઞાન-

માં રહે છે અને તેનું વાચ્ય નથી અર્થાત્ અધ્યવસાય અથવા આરોપમાત્ર. બીજા પદાર્થને સમજાવવા માટે એક બીજાનો આરોપ કરવો તે.

૪ निद्रा—" अभावप्रत्ययालंबनावृत्ति र्निद्रा "(પાદ ૧ સૂ. ૧૦) અભાવ જ્ઞાનનો આશ્રય કરીને જે વૃત્તિ રહે તે નિદ્રા એટલે જ્યારે તમોગુણની વૃદ્ધિ થાય ત્યારે સમસ્ત વસ્તુના પરિત્યાગથી જે વૃત્તિ થાય તે નિદ્રા.

स्मृति—" अनुभवविषया संप्रमोषः स्मृतिः (પાદ ૧ સૂ. ૧૧) સંસ્કારથી જે પદાર્થનો અનુભવ થયો હોય અને તે પદાર્થનું બુદ્ધિમાં આરોપણ થાય એટલે તે યાદ આવે તે સ્મૃતિ.

એ પ્રકારે વૃત્તિ પાંચ છે તેનો નિરોધ કરવો. અર્થાત્ અંદર પ્રસાર કરવો તે નિરોધ.

હવે એ નિરોધના બે ઉપાય કહ્યા છે. ૧ અભ્યાસ ૨ વૈરાગ્ય.

अभ्यास-વૃત્તિ રહિત ચિત્તની સ્થિતિમાં જે યત્ન કરે તે અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય—પદાર્થમાં દોષ દેખીને તેનાથી ચિત્તની સ્થિતિ દૂર કરવી તે એ રીતે યોગશાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ છે.

હવે त्यागोऽपि मनसैव हि ॥ यमादयस्तु कर्त्तव्या એનું તાત્પર્ય કહે છે કે જે હિ શબ્દ છે તે એમ સૂચન કરે છે કે આ માર્ગ પુરાણ સંમત છે.

અહિં એ સંદેહ ઉત્પન્ન થાય કે ત્યાગ કર્યા વિના યોગ સિદ્ધ કેમ થાય ? ત્યાં કહે છે કે हि કહીને સૂચન કરે છે કે ત્યાગ કરવો તે મનથીજ કરવો તે એવી રીતે કે "હું કાંઈ કરતો નથી" એ વિષે ગીતાજીમાં કહ્યું છે કે "नैव किंचित्करोमीति" અને યમાદિક તો કરવાજ જોઇએ કેમકે બાહ્ય ઉપાય અને અંતર ઉપાય છે તે યમાદિક આઠ યોગનાં અંગ છે. યોગનાં અંગ

સિદ્ધ કરવાનું કારણ કહે છે " योगांगानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञान दीप्तिराविवेकख्यातेः (પાદ ૨ સૂ. ૨૮) ચિત્ત સત્વની અશુદ્ધિનો ક્ષય અને જ્ઞાન પ્રાપ્તિ અને વિવેક થાય ત્યાં સુધી યોગાંગનું અનુષ્ઠાન કરવું અર્થાત્ વિવેક ખ્યાતિ સિદ્ધ થતાં સુધી.

હવે યોગાંગનાં નામ અને સ્વરૂપ કહે છે " यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावंगानि (પાદ ૨ સૂત્ર ૨૯) યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ યોગનાં અંગ છે. એ યમનિયમાદિ (ઉપાય) ઉત્તરોત્તર સમાધિમાં કામ લાગે છે, હવે યમાદિકનાં સ્વરૂપ કહે છે.

૧ યમ—" अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहायमाः " યમ પાંચ પ્રકારનો છે ૧ અહિંસા, ૨ સત્ય, ૩ અસ્તેય [ચોરી નહિં કરવી તે) ૪ બ્રહ્મચર્ય, ૫ અપરિગ્રહ એ પાંચનાં સ્વરૂપ કહે છે. **અહિંસા** એટલે કોઇ પ્રાણીના પ્રાણવિયોગનો વ્યાપાર નહિં કરવો, **સત્ય** એટલે વાણી અને મન એ બેઉની યથાર્થ પ્રવૃત્તિ અર્થાત્ મનમાં કાંઇ અને વાણીમાં એથી જુદું એમ ન હોય તે સત્ય. **અસ્તેય** એટલે પારકી વસ્તુ તેની રજા સિવાય ન લેવી અર્થાત્ ચોરી ન કરવી તે, **બ્રહ્મચર્ય** એટલે બાર પ્રકારના સ્રીસંગનો ત્યાગ. **અપરિગ્રહ** એટલે ભોગના સાધન સમૂહનો સ્વીકાર કરવો નહિં તે. એ રીતે પાંચ યમ છે તે સર્વ પ્રાણીમાં સર્વ દેશમાં અને સર્વ કાલમાં કર્યા હોય તો તેને મહાવ્રત કહે છે તે વિષે કહ્યું છે કે "जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाःसार्वभौमा महाव्रतम्" (પાદ ૨ સૂ. ૩૧) એ યમ જાતિ દેશકાલાદિના વિચાર (ભેદ) વગર સર્વમાં સર્વદા ચિત્ત ભૂમિમાં રાખ્યા હોય તો મહાવ્રત સિદ્ધ થાય છે.

એનો ભાવાર્થ એવો છે કે પાંચે યમ સર્વના વિષયમાં સર્વ દેશમાં અને સર્વ કાલમાં જોઇએ. જેમકે બ્રાહ્મણને મારીશ નહિં. (જાતિ) તીર્થમાં કોઇને મારીશ નહિં (દેશ) અમાસને

દીવસે કોઈને મારીશ નહિં (કાલ) દેવાદિના પ્રયોજન વિના મારીશ નહિ (સમય) એ રીતે કોઈપણ બાબતના વિભાગ વિના સર્વ જાતિ, દેશ, કાલ, સમયમાં અહિંસાદિ યમ રાખ્યા હોય તો તે મહાવ્રત છે.

૨ નિયમ—"**शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानिनियमाः**" (પાદ ૨ સ. ૩૨) શૌચ (પવિત્રતા), સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય, ઇશ્વર પ્રણિધાન એ પાંચ નિયમ છે એનાં સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે.

૧ **શૌચ** એટલે શુદ્ધિ વા પવિત્રતા. તે બે પ્રકારની છે ૧ બાહ્યશુદ્ધિ ૨ આભ્યંતરશુદ્ધિ. તેમાં બહાર શુદ્ધિ એટલે મૃત્તિકાદિકથી શરીરનું પ્રક્ષાલન સ્નાનાદિક કરવું તે, અને આભ્યંતર શુદ્ધિ એટલે મૈત્ર્યાદિ ચાર પરિક્રમથી થાય છે તે તે મૈત્ર્યાદિનાં સ્વરૂપ "**मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम्** " (પાદ . સુ. ૩૩) મૈત્રી, કરૂણા, મુદિતા (હર્ષ), ઉપેક્ષા (ઉદાસીનતા), એ ચારની સુખીમાં, દુઃખીમાં પુણ્યવાનમાં, પાપીમાં અનુક્રમે ભાવના કરવાની એટલે સુખીમાં મિત્રતા કરવી પણ ઇર્ષ્યા કરવી નહિ. દુઃખીમાં કરૂણા લાવવી પણ ઉદાસીનતા ન કરવી એ રીતે ભાવના કરવાથી ચિત્ત પ્રસન્ન રહે અને શુદ્ધ થાય જ.

હવે એ બાહ્ય અને આંતરશુદ્ધિથી શું ફળ થાય છે ? કેમકે ફળ વગર પ્રયત્ન શામાટે કરવો કહ્યું છે કે "**फलमनुद्दिश्य नहि मंदोपि प्रवर्त्तते** ફળના વિચાર વગર મૂર્ખ પણ કોઈ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતો નથી. ત્યાં કહે છે કે " **सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येंद्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानिच** " (પાદ ૨ સૂ. ૪૧) ૧ **સત્વશુદ્ધિ** એટલે રજોગુણ અને તમોગુણથી હરકત ન આવે તેવી પ્રકાશ સુખાદ્યાત્માની શુદ્ધિ. ૨ **સામનસ્ય** એટલે ખેદના અનુભવના અભાવવાળી માનસી પ્રીતિ ૩ **એકાગ્રતા** એટલે જે વિષયમાં ચિત્તની પ્રવૃત્તિ હોય તેમાં સ્થિરતા. ૪ **ઇન્દ્રિયજય** એટલે ઇન્દ્રિઓનું બીજા વિષયમાં નહિં જતાં ફક્ત આત્મામાંજ અવસ્થાન (૬૭

સ્થિતિ) ૫ **આત્મદર્શનયોગ્યત્વ** એટલે ચિત્તને આત્માનું દર્શન કરવાનું સામર્થ્ય. એ પ્રકારે પાંચ ફળ બાહ્ય અને આંતરશુદ્ધિથી થાય છે.

૨ સંતોષ—એનો અર્થ પ્રસિદ્ધ છે અને એનું ફલ '**संतोषादनुत्तमसुखलाभः**" (પાદ ૨ સૂ. ૪૨) સંતોષથી અંતઃકરણમાં કોઈ એવીજ સુખ પ્રાપ્તિ થાય છે કે તેના સોમા ભાગ જેટલું પણ બહારનું સુખ નથી.

૩ **તપ**–એટલે ચાંદ્રાયણાદિ કાયાકષ્ટ કરવું તે. તેનું ફલ "**कायेन्द्रियासिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः**" (પાદ ૨ સૂ. ૪૩) તપના અભ્યાસથી ચિત્તના ક્લેશરૂપ અશુદ્ધિ (મલિનતા)નો નાશ થાય છે અને આખરે અણિમાદિ સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ થાય છે તેનું વિશેષ વર્ણન ત્રીજા પાદમાં છે.

૪ **સ્વાધ્યાય**—પ્રણવપૂર્વક મંત્રનો જપ કરવો તેનું ફલ "**स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः** (પા. ૨ સૂ. ૪૪) સ્વાધ્યાયથી ઇષ્ટ દેવતા પ્રત્યક્ષ દર્શન આપે છે.

૫ **ઈશ્વર પ્રણિધાન**—જે જે ક્રિયા કરવી તે ઇશ્વરને કોઈ પણ ફલની ઇચ્છા વગર સમર્પણ કરવી તે વિષે ગીતાજીમાં અ. ૨ શ્લો. ૪૮ માં કહ્યું છે કે "**योगस्थःकुरु कर्माणि संगं-त्यक्त्वा धनंजय**" (હે અર્જુન ! કર્મના ફલમાં અનુસંધાન ન રાખીને યોગસ્થ રહીને કર્મ કર) વળી ગીતાજીમા પાંચમા અધ્યાયમાં પણ કહ્યું છે કે—

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्र मिवांऽभसा ॥ १० ॥
कायेनमनसाबुद्ध्या केवलैरिंद्रियैरपि ।
योगिनःकर्म कुर्वंति संगं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥११॥
युक्तःकर्मफलं त्यक्त्वा शांतिमाप्नोतिनैष्ठिकीं ॥

અહિં બ્રહ્મ શબ્દ બ્રહ્મયજ્ઞવાચક છે એટલે ફલાનુસંધાન છોડીને બ્રહ્મયજ્ઞ વિષયક કર્મ કરે છે તે તે કરવામાં પ્રત્યવાયરૂપ પાપથી લિપ્ત થતો નથી જેમ કમળપત્ર જલમાં રહે છે તોપણ તેને પાણી લેપતુ નથી.

અર્થાત્ યોગમાર્ગમાં ફલાનુસંધાન રહિતજ કર્મ કરવાં. વળી કહે છે કે શરીરના સાધનથી, મનથી, બુદ્ધિથી અથવા કેવળ મનથી યોગી આત્માની શુદ્ધિને માટે ફલાસક્તિ છોડીને કર્મ કરે છે [જેમકે નારદાદિ] વળી કેટલાક યોગી છે તે ફળ છોડીને કર્મ કરે છે, તેને નિર્ધ્ધારિત શાંતિની પ્રાપ્તિ થાય છે નહિં તો બંધ થાય છે. ઇત્યાદિક વચનોથી સિદ્ધ થાય છે.

હવે એ પણ કહેવું જોઇએ કે ઇશ્વરાર્પણ કર્મ કરવાનું ફલ શું તે કહે છે કે "समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात्" (પા ૨ સૂ. ૪૫) ઇશ્વરાર્પણ કર્મ કરવાથી સમાધિ સિદ્ધ થાય છે અર્થાત્ ઇશ્વરાર્પણ કરવાથી તેમની ભક્તિ સિદ્ધ થઈ તેથી ઇશ્વર પ્રસન્ન થાય છે. કેમકે ભગવાન્ ભક્તિથીજ સુલભ છે કહ્યું છે કે "भक्त्याहमेकयाग्राह्य" "भक्त्यालभ्यस्त्वनन्यया" ઇત્યાદિ અનેક વચન પ્રમાણ છે. તો જ્યારે ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય છે ત્યારે વિઘ્નરૂપ કલેશોને દૂર કરીને સમાધિનો બોધ કરે છે. એ રીતે પૂર્વોક્ત તપ, સ્વાધ્યાય, ઈશ્વર પ્રણિધાન એ ત્રણને ક્રિયા યોગ કહે છે. "तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः" (પાદ ૨ સૂ. ૧) એ ક્રિયાયોગનાં બે પ્રયોજન છે ૧ સમાધિ સિદ્ધ થાય. ૨ કલેશનુ જોર ઓછુ થાય ત્યાં એમ શંકા થાય કે કલેશ કોને કહેવા ? ત્યાં કહે છે કે, કલેશ પાંચ છે "अविद्याऽस्मितारागद्वेषाऽभिनिवेशाःपंचक्लेशाः" (પાદ ૨ સૂ. ૩) ૧ અવિદ્યા ૨ અસ્મિતા ૩ રાગ ૪ દ્વેષ ૫ અભિનિવેશ એ પાંચ કલેશ છે એનાં સ્વરૂપ સંક્ષેપથી નીચે લખ્યાં છે. વિસ્તારપૂર્વકનો પાતંજલદર્શનના સાધનપાદમાં કહ્યાં છે.

૧ अविद्या—મોહ અથવા અનાત્મામાં આત્માભિમાન અર્થાત્ જે પદાર્થ જ્યાં ન હોય ત્યાં તે સમજવો એના વિશેષ વડે ચાર પ્રકાર છે " अनित्याऽशुचिदुःखानात्मसु नित्यसुचिसुखात्मख्यातिरविद्या (પાદ ૨ સૂ. ૫) ૧ અનિત્ય પદાર્થમાં નિત્યનું અભિમાન જેમ અનિન્ય ઘટાદિકમાં નિત્યપણાનુ અભિમાન. ૨ અશુચિ (અપવિત્ર) કાયાદિકમાં શુચિત્વ (પવિત્રતા)નુ અભિમાન. ૩ દુઃખરૂપ વિષયાદિકમાં સુખરૂપંનુ અભિમાન ૪ અનાત્મા જે શરીર તેમાં આત્માપણાનુ અભિમાન અર્થાત્ દેહાત્મવાદ એ અવિદ્યા છે.

૨ अस्मिता—આત્માએ વસ્તુતાએ કાંઈ કર્ત્તા ભોક્તા નથી તોપણ હું કર્તા છું, ભોક્તા છું ઇત્યાદિ અભિમાન છે તે કલેશ છે.

૩ राग—"सुखानुशयी रागः" (પાદ ૨ સૂ ૭) સુખની અનુસ્મૃતિપૂર્વક સુખના સાધનમાં જે તૃષ્ણા તે રાગ.

૪ द्वेष—શત્રુતા એ પણ કલેશ છે.

૫ अभिनिवेश—પૂર્વજન્મમાં મરણ દુઃખનો કરેલો જે અનુભવ તેની વાસનાથી તેને ભય રહે કે મારો અને આ શરીર ઇંદ્રિયોનો વિયોગ તો નહિં થાય એવો જે સંસ્કાર કે વાસના તે અભિનિવેશ.

એ પાંચ કલેશનો નાશ કરવા માટે ઇશ્વર પ્રણિધાન સાધન બતાવ્યું છે. આ પ્રકારે નિયમની સવિસ્તર હકીકત કહીને હવે જે ત્રીજુ યોગાંગ **આસન** તેનો પ્રકાર કહે છે.

"तत्र स्थिरसुखमासनम्" (પાદ ૨ સૂ. ૪૬) આસનના વિવિધ પ્રકાર જેવા કે પદ્માસન, દંડાસન, સ્વસ્તિકાસન, પર્યસ્તિકાસન વિગેરે એવા પ્રકારનાં કરવાં જોઈએ કે જેમાં સ્થિર સુખ ઉત્પન્ન થાય. એ આસનનો અભ્યાસ થવાથી તે યોગિને સીત, ઉષ્ણ, ક્ષુધા, તૃષા વિગેરે દુઃખ થતાં નથી અને બીજું ફલ એ કે જ્યારે આસનને જીતે છે ત્યારે પ્રાણાયામ થઈ શકે છે.

હવે પ્રાણાયામનો પ્રકાર કહે છે. " तस्मिन् सतिश्वास प्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः " (પાદ. ૨ સૂ. ૪૮) આસનનાજય પછી જે શ્વાસ અને પ્રશ્વાસ જે શરીરની અંદર રહેલા છે તેને રેચન, સ્તંભન, પૂરકથી વિચ્છેદ કરવો, અને બાહ્યાભ્યંતર ધારણ કરવો તે વિષે કહ્યું છે કે " स तु बाह्याभ्यंतरस्तंभवृत्तिर्देशकालसंख्याभिःपरिदृष्टोदीर्घसूक्ष्मः " (પાદ ૨. સૂ. ૪૯) શ્વાસ બાહેર મુકવો તે રેચક અને અંદર લેવો તે પૂરક અને બાહ્યાભ્યંતર સ્તંભન તે કુંભક કહેવાય છે; કુંભકનો અભિપ્રાય એ કે જેમ કુંભ (ઘડા) માં જળ ભર્યું હોય તો તે નિશ્ચલ રહે છે, તેમજ કુંભક પ્રાણાયામમાં પ્રાણ નિશ્ચલ રહે છે. એ રીતે ત્રણ પ્રકારના પ્રાણાયામ ૧ પૂરક ૨ કુંભક ૩ રેચક એ પ્રાણાયામ દેશથી કાલથી અને સંખ્યાથી દીર્ઘ અને સુક્ષ્મ કહેવાય છે. દેશ એટલે નાસાપ્રદેશાદિ, કાલ એટલે ઘડી કે બે ઘડી; અને સંખ્યા તે મંત્રનું આવર્તન. એમાં નાભિપ્રદેશથી ઉઠીને મુર્દ્ધામાં જાય, તેમાં કાલાદિક અધિક હોય તો દીર્ઘ અને થોડો હોય તે સુક્ષ્મ કહેવાય.

હવે એ પ્રાણાયામનાં બે ફલ છે " ततः क्षीयते न प्रकाशावरणम् ॥ (પાદ ૨ સૂ. ૫૧) "धारणासु च योग्यतामनसः" પ્રાણાયામથી ચિત્તનો જે સત્વગુણ છે તેના ઉપર જે કલેશરૂપ આવરણ થએલું હોય તેનો નાશ થાય અને ધારણા છે તેમાં મનની અડચણ દૂર કરે છે અને ચિત્ત સ્થિર થાય છે

હવે પાંચમું યોગાંગ પ્રત્યાહાર છે " स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्यस्वरूपानुकार इवेंद्रियाणां प्रत्याहारः (પાદ ૨ સૂ. ૫૩) ચક્ષુ આદિ ઇંદ્રિયો પોતપોતાના રૂપાદિ વિષયોમાંથી પાછી ફરીને માત્ર સ્વસ્વરૂપમાંજ રહે તેને પ્રત્યાહાર કહે છે તેનું ફલ કહે છે " ततः परमावश्यतेंद्रियाणां (પાદ ૨ સૂ. ૫૪) જ્યારે પ્રત્યાહારનો અભ્યાસ થાય ત્યારે ઇંદ્રિયો વશ્ય થાય છે અને તેથી તે બહારના વિષયમાં નહિં ભટકતાં ચિત્તમાંજ રહે છે.

એવી રીતે યોગનાં પાંચ બહિરંગ કહ્યાં હવે ત્રણ અંતરંગ કે જે ધારણા ધ્યાન અને સમાધિ, તેમાં છઠુ અંગ **ધારણા** તેનું વર્ણન કરે છે **देशबंधश्चित्तस्य धारणा** (પાદ ૩ સૂ. ૧) નાભિ ચક્રાદિ સ્થાનમાં ચિત્તનો બંધ એટલે સ્થિર ભાવ તે ધારણા—એટલે નાભિચક્ર, હૃદયકમળ, મુર્દ્ધા આદિ સ્થાનોમાં અને બાહ્ય વિષયોમાંથી ચિત્તનો એટલે ચિત્તની વૃત્તિનો સ્થિરીભાવ કરવો, એ જ્યારે યમાદિ પાંચ સિદ્ધ કર્યા હોય ત્યારેજ બની શકે છે; એનું નામ ધારણા અને તે ભગવત્સ્વરૂપની કરવી અર્થાત ચિત્તનો સ્થિરીભાવ ભગવત્સ્વરૂપમાં કરવો; તે હવે સાતમું અંગ **ધ્યાન** "**तत्र प्रत्ययैकतानताध्यानम्** (પાદ ૩ સૂ ૨) જે જે સ્થાનમાં ધારણા કરી હોય તેજ પ્રદેશમાં તેનું જ્ઞાન એકજ પ્રવાહમાં રહે તે ધ્યાન. હવે આઠનું અંગ **સમાધિ**—**तदेवार्थमात्र निर्भासं रूपशून्यमिवसमाधिः** (પાદ ૩ સૂ. ૨) ધ્યાન એજ સમાધિ કહેવાય છે પરંતુ તે કયારે કે જ્યારે ધ્યાનમાં કોઈ પદાર્થનું ભાન ન રહે અર્થાત ભિન્નભાવ ન રહે ત્યારે ધ્યેય પદાર્થના આવેશથી બીજું કાંઈ જણાય નહિં તે સમાધિ.

એ રીતે યમાદિ આઠ ઉપાય કહ્યા તે ઉપાયો કરે ત્યારે યોગ સિદ્ધ થાય એટલે ચંચલ મનનો નિરોધ સિદ્ધ થાય છે. એટલે તે જીવ કૃતાર્થ થાય છે; કારણકે સ્વરૂપાવસ્થાનનું નામજ મોક્ષ છે. એ પ્રકારે નિર્બિજ અને સબીજયોગ યોગ શબ્દથી ગ્રહણ કરાય છે અને તેજ આદરણીય છે; બાહ્યયોગ અગ્રાહ્ય છે.

શ્રીદેવકાનંદજી વ્યાખ્યાનમાં ઉપરના અભિપ્રાયથી વિશેષ કહે છે કે યોગમાં ત્યાગ મનથી કરવાનો કહ્યો છે પરંતુ મન ચંચળ છે તેનો નિરોધ યમાદિકથી કરવો. એ યમાદિક આઠ અંગ ઉપર કહ્યાં છે અને શ્રીમદ્ભાગવત ૧૧ સ્કંધના ૧૯ મા અધ્યાયમાં યોગનાં દ્વાદશ અંગ કહ્યાં છે પરંતુ તે વધારાનાં ચાર આઠમાં અનુસ્યૂત છે તેથી તેમાં વિરોધ નથી. (૯)

એ પ્રકારે સ્વતોમોક્ષ પ્રતિપાદક દ્વિતીય શાસ્ત્ર જે યોગ શાસ્ત્ર તેનો નિર્ણય થયો અને સાંખ્યનો નિર્ણય તે પહેલાં કર્યો છે, તો હવે પરતો મોક્ષ પ્રતિપાદક શાસ્ત્રનો નિર્ણય અને મોક્ષ સ્વરૂપનો નિર્ણય દશમા શ્લોકથી શ્રીમહાચાર્ય ચરણ કરે છે.

मूलम्—पराश्रयेण मोक्षस्तु द्विधा सोऽपिनिरूप्यते ।
ब्रह्मा ब्राह्मणतां यातस्तद्रूपेण सुसेव्यते ॥१०॥

સાન્વય પદાર્થઃ—पराश्रयेण પર (વિષ્ણુ અને મહાદેવ) ના આશ્રયે કરીને मोक्षः મોક્ષ तु તો द्विधा બે પ્રકારનો (છે) सः તે (બન્ને રીતનો મોક્ષ) अपि પણ निरूप्यते નિરૂપણ કરાય છે (અને) ब्रह्मा બ્રહ્માજી ब्राह्मणतां બ્રાહ્મણપણાને यातः પામેલા છે (તેથી) तद्रूपेण તે (બ્રાહ્મણ) રૂપે કરીને सुसेव्यते (વેદાધ્યયનને માટે) સેવાય છે.

શબ્દાર્થ—પર એટલે વિષ્ણુ અને શિવના આશ્રયે કરીને મોક્ષ તો બે પ્રકારનો છે તે બન્ને રીતનો મોક્ષ પણ નિરૂપણ કરીએ છીએ અને બ્રહ્માજી બ્રાહ્મણપણાને પામેલા છે તેથી તે બ્રાહ્મણરૂપે કરીને વેદાધ્યયન કે બ્રહ્મજ્ઞાનસારૂ સારીરાતે સેવાય છે.

વિવેચન—પરનો આશ્રય તે પરાશ્રય. હવે પર કોને કહેવા ? પર એટલે સર્વથી શ્રેષ્ટ બે છે. વિષ્ણુ અને શિવ. તે શાસ્ત્રોમાં શ્રેષ્ટ ગણાયેલા છે તેમનો આશ્રય એટલે સર્વાત્મભાવથી આલંબન (આધાર, શરણપ્રાપ્તિ) તેનાથી મળતો મોક્ષ એટલે બંધની નિવૃતિ અને પછી સાલોક્યાદિ ચાર પ્રકારની મુક્તિ મળે તે મોક્ષ. હવે તે બે પ્રકારે એટલે શિવના અને વિષ્ણુના આશ્રયથી તેમણે આપેલો મોક્ષ તે બે પ્રકારનો જાણવો.

હવે આ શ્લોકમાં મોક્ષની સાથે तु શબ્દ મુકયો તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે આ મોક્ષ પૂર્વોક્તથી ભિન્ન છે. પૂર્વ સાંખ્ય

અને યોગ જનિત મોક્ષમાં કેવલ સ્વરૂપાવસ્થાનને મોક્ષ કહ્યો છે જેમકે "स्वरूपस्थोयदाजीवः कृतार्थः स निगद्यते" એજ મોક્ષ અને અહિં જે મોક્ષ કહેવાય છે તે ચાર પ્રકારનો છે ૧ સાલોકચ, ૨ સાર્ષ્ટિ ૩ સામીપ્ય ૪ સારૂપ્ય. એ મોક્ષ તેના તેના આનંદના અનુભવાત્મક છે. એ મોક્ષ જેમ તેના આપનારના બે પ્રકારથી બે પ્રકારનો છે તેમ તે મોક્ષનાં પ્રતિપાદક શાસ્ત્ર પણ બે છે.

હવે એ બે કેવા પ્રકારનાં છે એ કહેવા માટે "सोऽपि निरूप्यते એમ પ્રતિજ્ઞા કરે છે. તેમાં અપિ શબ્દ મુકયો છે તેથી તેમાં અનાદર સૂચવે છે; કારણ કે જ્યાં ત્યાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એ ત્રણનું વર્ણન આવે છે જેમકે "लीलया परमेश्वरा" "वरदेशा वरंत्रयः ઇત્યાદિ પુરાણ વચનમાં ત્રણે સમાન કહેલા છે, તો એ ત્રણના આશ્રયથી મોક્ષ પણ ત્રણ પ્રકારનો જોઈએ, અને અહિં મોક્ષ બે પ્રકારનો છે એમ કહ્યું, તો તે ત્રણ પ્રકારનો કેમ નહિં ? એ શંકાને અવસર છે. ત્યાં સમાધાન કરે છે કે બ્રહ્મા મોક્ષ આપતા નથી કારણ કે બ્રહ્માને સરસ્વતીનો શાપ છે તેથી બ્રહ્મામાં પૂજ્યપણું નથી; અને જ્યારે પૂજ્યપણું ન હોવાથી કોઈ પૂજા પણ કરે નહિં અને કરે તો પણ તે પૂજા ગ્રહણ કરી તે બ્રહ્મા પ્રસન્ન પણ થાય નહિં; અને જ્યારે તેમાં સેવ્ય સેવકભાવ ન રહે એટલે મોક્ષદાનનો સંભવજ નથી આ એક કારણ કહ્યું.

વળી એક શંકા ઉત્પન્ન થાય છે કે યજ્ઞાદિકમાં બ્રહ્માનું સ્થાપન પુજનાદિક થાય છે તેનું કેમ ? તેના સમાધાનમાં શ્રીપુરૂષોત્તમજી યુક્તિસિદ્ધ કારણ બતાવે છે કે, બ્રહ્મા જગતને ઉત્પાદન કરે છે, અને વિષ્ણુ પાલન કરે છે, અને શિવ સંહાર કરે છે; એ રીતે દરેકનાં કાર્ય ભિન્ન ભિન્ન છે. તો પોતપોતાના કાર્યમાં તત્પર રહેવું એ લોક સિદ્ધજ થાય છે, તો બ્રહ્મા મોક્ષ

કેવી રીતે આપે ? કેમકે મોક્ષનું સ્વરૂપ એવું છે કે બંધની નિવૃત્તિ અને તેના તેના આનંદનો અનુભવ; તો જ્યારે બંધની નિવૃત્તિ થઈ એટલે જન્મ મરણથી છૂટે તો જેટલા જીવ જન્મ મરણથી છૂટ્યા તેટલા બ્રહ્માની સૃષ્ટિમાંથી કમી થાય; એથી ધીરે ધીરે સૃષ્ટિનો વિઘાત થતો જાય, તો મોક્ષથી સૃષ્ટિવિઘાતનું કાર્ય સૃષ્ટિના ઉત્પાદક બ્રહ્મા કેમ કરે ? કારણ કે તેમાં સ્વકાર્યનો પ્રતિબંધ થાય. એ કારણથી પણ બ્રહ્મા મોક્ષ આપતા નથી. તેથી મોક્ષને માટે બ્રહ્માનો આશ્રય પણ કરવો નહિં જોઈએ. તેજ શ્રીમદાચાર્યજી ઉત્પાદન કરે છે કે " ब्रह्मा ब्राह्मणतांयातस्तद्रूपेण सु सेव्यते" બ્રહ્મા રજોગુણયુક્ત અભિમાની અથવા અનભિમાની બ્રાહ્મણપણાને પ્રાપ્ત છે, તેથી તેમની બ્રાહ્મણરૂપથી સેવા કરાય છે, પણ મોક્ષદાતૃપણાથી સેવા કરાતી નથી. કારણ સત્વ રજ અને તમ એ પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણ છે. એ ત્રણેમાં એક એક ગુણપ્રધાન એક એક દેવ છે, અને તે ગુણાનુસાર કાર્ય પણ તેઓ કરે છે. જેમકે સૃષ્ટિ રચવાનું મુખ્ય કાર્ય રજોગુણપ્રધાન બ્રહ્માજી કરે છે, સૃષ્ટિરક્ષા (પાલન)નું મુખ્ય કાર્ય સત્વગુણપ્રધાન વિષ્ણુ કરે છે, અને સૃષ્ટિ સંહારનું મુખ્ય કાર્ય તમોગુણપ્રધાન શિવ કરે છે. હવે આ બ્રહ્મા રજોગુણપ્રધાન અને સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરનાર છે તો તે મોક્ષ આપે તો સૃષ્ટિનો નાશ થાય, અને પોતાનાજ કાર્યમાં ખામી આવે. અને બ્રહ્મા બ્રાહ્મણતાને પ્રાપ્ત થયેલા છે. બ્રહ્મ એટલે વેદ અથવા પરબ્રહ્મ તેને જાણે તે બ્રાહ્મણ. તો બ્રહ્મા વેદને જાણે છે અને પરબ્રહ્મને પણ જાણે છે; તેથી બ્રાહ્મણપણાને પ્રાપ્ત થયેલ છે, તેથી બ્રહ્માના દેવતારૂપથી જ બ્રાહ્મણમાં બ્રાહ્મણતા છે તેથી તે રૂપે કરીને બ્રહ્મજ્ઞાનને માટે અથવા વેદાધ્યયનને માટે તથા બ્રહ્મતેજને માટે બ્રહ્માની (બ્રાહ્મણ)ની સેવા કરાય છે મોક્ષને માટે કરાતી નથી. (૧૦)

હવે બ્રહ્મા મોક્ષ આપતા નથી તેનું વિશેષ કારણ તેમજ શિવ અને વિષ્ણુ મોક્ષના આપનાર છે તેના બે પ્રકાર કહે છે.

मूलम्—ते सर्वार्था न चाद्येन शास्त्रं किंचिदुदीरितम् ।
अतः शिवश्च विष्णुश्च जगतो हितकारकौ ॥११॥

सान्वयपदार्थः—**ते** તે (આગળ કહેલા) **सर्वार्थाः** બધા પુરૂષાર્થો **आद्येन** બ્રહ્માવડે (સિદ્ધ થતા) **न** નથી **च** અને (બ્રહ્માજીએ) **शास्त्रं** (વૈખાનસતંત્ર વગેરે) મોક્ષશાસ્ત્ર **किंचित्** કાંઈક સંક્ષેપ માત્ર **उदीरितम्** કહેલું છે **अतः** એ માટે **शिवः** શિવજી **च** અને (તેનું ભજન) **विष्णुः** વિષ્ણુ **च** અને વિષ્ણુનું ભજન (એ બન્ને) **जगतः** સર્વ જગતનું **हितकारकौ** હિત કરનારા છે.

શબ્દાર્થ—તે આગળ કહેલા ધર્માદિ ચાર પુરૂષાર્થો આદ્ય એટલે બ્રહ્માજીથી સિદ્ધ થતા નથી અને બ્રહ્માજીએ વૈખાનસ તંત્રરૂપી મોક્ષનું શાસ્ત્ર સંક્ષેપથી કહેલું છે. તેથી શિવજી અને વિષ્ણુ એ બન્ને પોતાના ભજનવડે ચારે પુરૂષાર્થોરૂપી ફળને આપે છે માટે તે જગતના હિત કરનારા છે.

વિવેચન—ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ સર્વ પુરૂષાર્થ આદ્ય જે બ્રહ્મા તેમનાથી મળતા નથી, અથવા બ્રહ્મા ધર્માદિ સર્વ પુરૂષાર્થ આપતા નથી; પરંતુ એક કે . આપે છે તે શબ્દથી એમ સુચન થાય છે કે બ્રહ્માની સેવા કરનારા તે બ્રહ્માથી સર્વ પુરૂષાર્થ મેળવી શકતા નથી, પરંતુ એક કે બે પુરૂષાર્થ મેળવી શકે છે. આ વાત વેદ, ભારત પુરાણાદિકમાં પ્રસિદ્ધ છે વેદમાં ઇતિહાસ છે કે મનુએ વેદાધ્યયનને માટે બ્રહ્માની સેવા કરી હતી, અને ઇંદ્રે આત્મજ્ઞાનને માટે બ્રહ્માની ઉપાસના કરી હતી, પરંતુ મોક્ષને માટે બ્રહ્માની સેવા કરેલી જણાતી નથી. તેમજ ભારતના આદિ પર્વના અધ્યાય ૨૦૮ થી ૨૧૩ સુધી સુંદોપસુંદનું આખ્યાન છે, તેમાં તેઓને બીજું વરદાન આપ્યું છે પરંતુ મોક્ષ આપ્યો નથી. એ આખ્યાનનો સાર એવો છે કે સુંદ અને ઉપસુંદ એ બે ભાઈ હતા, ઘણા વર્ષ સુધી તપશ્ચર્યા કરી ત્યારે બ્રહ્મા પ્રસન્ન થયા; ત્યારે વરદાન માગવાનું કહેતાં

શ્રી સ્વામિનારાયણ પુસ્તકાલય
બહાદરપુર (G. B. S. R.)

સુંદોપસુંદે દેવપણું માગ્યું કે અમો દેવ થઈએ, અને અમર થ-ઈએ ત્યારે બ્રહ્માએ કહ્યું કે એમ તો ન થાય પરંતુ અવધિથી અમરપણું મળશે; તે કેવી રીતે કે તમને બીજું કોઈ મારી શકશે નહિ પણ તમે પરસ્પર લડશો તો તમારો નાશ થશે. તે પછી વરદાન પામીને તેમણે દિગ્વિજય કર્યો, અને દેવતાઓને તેમના સ્થાનમાંથી નસાડી મૂકયા. છેવટે દેવો બ્રહ્માને શરણે ગયા, ત્યારે બ્રહ્માએ વિશ્વકર્માને સ્ત્રી નિર્માણ કરવા આજ્ઞા કરી, ત્યારે વિશ્વકર્માએ સર્વ દેવો પાસેથી તલ તલ જેટલું સૌંદર્ય લઈને તિલોત્તમા નામે અપ્સરા બનાવી. અને તેને સુંદોપસુંદ પાસે મોકલી. એનું અત્યન્ત સૌંદર્ય જોઈ બંને ભાઇઓએ તેનો એકેક હાથ પકડી લીધો, અને સુંદે કહ્યું કે આ મારી સ્ત્રી છે તે તારી ભાભી થાય, ત્યારે ઉપસુંદ કહે કે એમ નહિં એતો સ્ત્રી મારી છે તેથી તારી સ્નુષા થાય; એમ પરસ્પર કહેતાં મારામારી ઉપર આવ્યા તેથી બેઉ મરણ પામ્યા; અને તિલોત્તમા બ્રહ્મા પાસે આવી; ત્યારે સર્વે દેવો બ્રહ્મા સહિત પ્રસન્ન થયા. તેવી રીતે બ્રહ્મા વરદાન આપે છે પરંતુ તેની અવધિ રાખે છે. જેમકે હિરણ્યકશિપુ વિગેરેને વરદાન આપ્યાં છે તેમાં અર્થ અને કામ બે આપેલા છે પરંતુ કોઇને મોક્ષ આપ્યો એવો ઇતિહાસ નથી. વળી શ્રીભાગવત દ્વિતીયસ્કંધમાં કહ્યું છે કે, "ब्रह्मवर्चस कामस्तु यजेत ब्रह्मणस्पतिम्" બ્રહ્મતેજની ઇચ્છા હોય તો બ્રહ્માનું યજન કરે એમ કહ્યું છે, તો એમ શંકા થાય કે બ્રહ્મા મોક્ષ આપવામાં સમર્થ જ નથી કે કેમ ત્યાં કહે છે કે "शास्त्रं किंचिदुदीरितम्" શાસ્ત્ર [મોક્ષ પ્રતિપાદક શાસ્ત્ર] સંક્ષેપથી કહ્યું છે. અર્થાત્ બ્રહ્માએ વૈખાનસ તંત્રાદિ શાસ્ત્ર કહેલાં છે, પરંતુ તેમાં સંક્ષેપથી મોક્ષનું પ્રતિપાદન કર્યું છે કેમકે તેમાં ધર્મ, અર્થ અને કામ એ પુરૂષાર્થોનું પ્રતિપાદન લાખ અધ્યાયથી કર્યું છે તેવું મોક્ષનું પ્રતિપાદન કર્યું નથી; કિંતુ સંક્ષેપથી કર્યું છે તેમાં મોક્ષ એવી રીતથી સિદ્ધ કર્યો છે કે ભગવાન્ છે તે મુખ્ય દેવ છે. તે મોક્ષ આપવા

વાળા છે અને બ્રહ્મા ઉપદેશ કરનાર ગુરૂ બને છે અર્થાત્ ગુરૂ થઇને મોક્ષ આપે છે પરંતુ દેવપણાથી સ્વયં મોક્ષ આપતા નથી.

એ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થયું કે મોક્ષને માટે બ્રહ્માનો આશ્રય કરાતો નથી અને બ્રહ્મા મોક્ષ આપતા પણ નથી તો મોક્ષ આપનાર શિવ અને વિષ્ણુ એ બેજ છે. તેથી મોક્ષ બે પ્રકારથી છે, એમ ઉપપાદન કરે છે કે "अतः शिवश्च विष्णुश्च जगतो हितकारकौ" કહીને એમ સૂચવ્યું છે કે શિવ અને વિષ્ણુ જગતના હિતકારક છે અર્થાત્ પુરૂષાર્થ આપનાર છે. જો કે એ બંનેનાં કાર્ય ભિન્ન ભિન્ન છે, અને પોતપોતાના કાર્યમાં તત્પર છે, તેથી વિષ્ણુ સૃષ્ટિનું પાલન કરે છે અને શિવ સંહાર કરે છે, તો વિષ્ણુ મોક્ષ આપે તો પાલનમાં કાંઈ ખામી ન આવે અને શિવનું કાર્ય સંહાર છે તે મોક્ષ આપે તો સંહારરૂપ કાર્યમાં હાનિ થાય તેથી તે ત્રિવર્ગ આપે છે. (૧૧)

मुलम्—वस्तुनः स्थितिसंहारौ कार्यौ शास्त्रप्रवर्त्तकौ ब्रह्मैव तादृशं यस्मात्सर्वात्मकतयोदितौ ॥१२॥

सान्वयपदार्थः—**शास्त्रप्रवर्त्तकौ** (પંચરાત્ર અને પાશુપત વગેરે) શાસ્ત્રને ચલાવનારા અને **वस्तुनः** વસ્તુ માત્રની **स्थितिसंहारौ कार्यौ** રક્ષા અને નાશરૂપી જેમનું કામ છે તેવા વિષ્ણુ અને શિવજી તે **यस्मात्** જે હેતુ માટે **तादृशं** તેવું (શિવ વિષ્ણુરૂપે) **ब्रह्म** બ્રહ્મ **एव** જ (થયેલું છે તે હેતુ માટે તેઓને) **सर्वात्मकतया** (તે તે શાસ્ત્રમાં) સર્વાત્મકપણાયે કરીને **उदितौ** કહેલા છે.

શબ્દાર્થ—પંચરાત્ર અને પાશુપત વગેરે શાસ્ત્રને ચલાવનારા અને વસ્તુ માત્રની રક્ષા અને નાશરૂપી જેમનું મુખ્ય કાર્ય છે તેવા વિષ્ણુ અને શિવજી તે જે હેતુ માટે તે બ્રહ્મ શિવ વિષ્ણુરૂપે થએલ છે તે માટે તેઓને તે તે શાસ્ત્રમાં સર્વાત્મક પણાયે કરીને કહેલા છે.

વિવેચન—પૂર્વ શ્લોકમાં કહ્યું કે જગતની ઉત્પત્તિ રક્ષા અને નાશ કરવાવાળા યથાક્રમ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એ ત્રણ દેવ છે તેમાં બ્રહ્માનું કાર્ય પણ પ્રથમ જણાવવામાં આવ્યું. હવે વિષ્ણુનું કાર્ય રક્ષા કરવાનું છે અને શિવજીનું કાર્ય સંહાર કરવાનું છે, અને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ પ્રતિપાદન કરવાવાળું વેદ સંમત જે પંચરાત્ર શાસ્ત્ર તેની પ્રવૃતિ કરનારા વિષ્ણુ છે. અને ચતુર્વર્ગ પ્રતિપાદક વેદસંમત પાશુપત શાસ્ત્રની પ્રવૃતિ કરનારા શિવ છે.

ઉત્પન્ન થતાં પ્રાણી પરાધીન અને અપ્રૌઢ હોય છે તેથી તેની સ્વતઃ મોક્ષાદિકમાં ઇચ્છા અને દુઃખનો ભય હોતો નથી તથા ધર્માદિમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી, તેથી જે સ્થિત છે અને જેને સંહારજ ભાવિ છે તેને સંસારના સુખદુઃખાદિના અનુભવથી અને પ્રૌઢપણાથી ચતુર્વર્ગમાં ઇચ્છા અને દુઃખની ભીતિ એ સ્થિતિ સંહારથીજ થાય છે તેથી તેવા જીવ ઉપર દયા કરીને વેદાનુસાર શાસ્ત્ર કર્યાં છે; તેથી તે બંને શાસ્ત્રપ્રવર્તક છે, અને તે વડેજ પોતપોતાનાં કાર્ય નિર્વિઘ્ને થયાં જાય છે.

કોઈ પુસ્તકમાં "वस्तुनः स्थिति संहारे कार्ये" એમ પાઠ હોય ત્યાં એટલું વિશેષ કે 'સ્થિતિ સહિત જે સહાર તે કાર્યમાં" એમ સમજવું અને "वस्तु स्थितौ च संहारे कार्ये शास्त्रप्रवर्त्तकौ" એવો પાઠ કોઈ સ્થળે જોવામાં આવે છે ત્યાં તેના ભાવાર્થમાં કાંઇક અંશ વિશેષ છે જેમકે વસ્તુની સ્થિતિ અને સંહારરૂપી કર્તવ્ય કાયમ રહેતાં જે શાસ્ત્ર યથાક્રમ ધર્માદિ જનક, અને મોહ કરાવનારાં વામાદિક તેના પ્રવર્તક વિષ્ણુ અને શિવ છે, તેથી જેટલાને મોહ નથી તેને તે શાસ્ત્રથી સાક્ષાત્ ધર્માદિમાં પ્રવૃત્તિ તથા અધર્મની નિવૃત્તિ થાય છે અને જેને મોહ છે તેને મોહાનુસાર ધર્માદિકમાં પ્રવૃતિ અને અધર્માદિકથી નિવૃત્તિ થાય છે. મોહાનુસાર કહેવાનું પ્રયોજન એ કે ઘણો મોહ હોય તો બહુ કાળ પછી અને થોડો મોહ હોય તો થોડા કાળ પછી પૂર્વોક્ત ફળ થાય છે. એમ કહેવાનો અભિપ્રાય એવો છે કે જેને મોહ

થયો તેની પ્રવૃતિ વામાદિક શાસ્ત્રમાં થાય તો તેને કાલાંતરે અધર્માદિ નિવૃત્ત થયા બાદ સન્માર્ગે લાભ થાય એ વાત કૂર્મ પુરાણના ચૌદમા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી છે તે અહિં પ્રકૃત હોવાથી લખીએ છીએ.

કૂર્મ પુરાણમાં દેવદારૂ વનમાં રહેનાર મુનીઓને ગૌતમે શાપ આપ્યો છે તે પ્રસંગમાં વિષ્ણુએ શિવને કહ્યું છે કે,

न वेद बाह्ये पुरुषे पुण्यलेशोऽपिशंकर ।
संगच्छते महादेव धर्मो वेदाद्विनिर्बभा ॥
तथापि भक्तवात्सल्याद्रक्षितव्या महेश्वर ।
अस्माभिः सर्वएवेमे गंतारो नरकानपि ॥
तस्माद्वै वेदबाह्यानां रक्षणार्थाय पापिनाम् ॥
विमोहनानि शास्त्राणि करिष्यावो वृषध्वज॥
एवं संबोधितोरुद्रो माधवेन मुरारिणा ।
चकार मोहशास्त्राणि केशवोऽपिशिवेरितः ॥
कपालं लागुडं वामं भैरवं पूर्वपाश्चिमम् ।
पांचरात्रं पाशुपतं तथान्यानि सहस्रशः ॥

અર્થ—હે શિવ ! જે પુરૂષ વેદ બહિર્મુખ છે તેમાં પુણ્યનો લેશ પણ નથી, કારણ કે ધર્મ વેદથીજ થએલો છે. તોપણ (ભક્તજનની ઉપર દયા લાવીને) આ મુનિઓની આપણે રક્ષા કરવી જોઇએ, નહિ તો એ બધા નરકમાં જશે. તો વેદ બાહ્ય પાપીઓની રક્ષાને માટે વિમોહકારીશાસ્ત્ર આપણે બન્ને કરીએ. એ પ્રમાણે વિષ્ણુએ કહેવાથી શિવે તથા કેશવે મોહશાસ્ત્ર કર્યાં (તેનાં નામ) કાપાળ, લાગુડ, વામ, ભૈરવ, પાંચરાત્ર, પાશુપત આદિ અનેક શાસ્ત્ર કર્યા હવે આમાં પાંચરાત્ર કહ્યું છે તે નારદપંચરાત્ર નહિ પરંતુ કાપિલાદિ પંચરાત્ર સમજવું.

હવે ઉપરનાં વચનોથી એમ સિદ્ધ થયું કે, એ શાસ્ત્રો

મોહ કરવાને માટેજ કર્યાં છે. અને વેદબાહ્ય પાપીઓની રક્ષા કરવાને માટે કર્યાં છે. ત્યાં શંકા થાય કે રક્ષા કયા પ્રકારથી ? તે વિષે કહે છે કે ભાગ્યવશાત્ એ શાસ્ત્રમાં વેદબાહ્ય પુરૂષોનો પ્રવેશ થાય તો બહુ જન્મે તેના પ્રતાપે ક્રમે ક્રમે અધર્મ નિવૃત્ત થાય અને પછી સન્માર્ગનો લાભ થાય. નહિ તો વેદબાહ્ય સદા નરકમાંજ પડયો રહે; તો તેની રક્ષા એ પ્રમાણે કરી છે. કે તેમાંને તેમાં ભટકયા કરે પરંતુ તેથી અધમતાને પ્રાપ્ત ન થાય તેથી પૂર્વે જે કહ્યું છે તે નિઃસંદેહ છે.

હવે બ્રહ્મમીમાંસામાં કહ્યું છે કે "पत्युरसामंजस्यात्"(કેવલ પતિપણાથી અપૂર્ણતા છે) ઈશ્વર કેવલ પતિજ છે અને જગતથી ભિન્ન છે તો ભિન્ન વિષયથી વૈશમ્ય અને નૈર્ઘૃણ્ય એ બે દોષ આવે છે. જો ઈશ્વરને કર્મપેક્ષા છે તો ઇશ્વરમાં અનીશ્વરતા દોષ આવે છે, તેથી પતિપણાથી ઇશ્વર સિદ્ધ થતા નથી. તો પ્રકૃતમાં આ સૂત્રનું પ્રયોજન એ છે કે પાશુપતમાં એ દૂષણ આવે છે અને તાર્કિકમતમાં પણ દૂષણ છે.

હવે પાશુપત મતનું સ્વરૂપ ઉપર સંક્ષેપમાં કહ્યું છે. એ મતમાં પશુ જીવને કહે છે અને તેને કાર્ય માને છે. પતિ ઇશ્વર છે અને તેને કારણ માને છે અને કારણ તો નિમિત્ત થઇ શકે છે અર્થાત્ ઇશ્વર નિમિત્ત કારણ અને પાત છે અને જીવ કાર્ય તથા પશુ છે એવો તેનો સિદ્ધાન્ત છે. તેના ઉપર દૂષણ એ આવે છે કે ઇશ્વર કેવળ પતિજ કહેવાતા નથી તેમજ કેવલ નિમિત્ત કારણ પણ કહેવાતા નથી; કારણ કે વિષમ કાર્ય કરવાથી વૈષમ્યાદિ દોષ આવે જેમકે કોઇને રાજ્ય આપ્યું અને કોઇને રંક બનાવ્યો એ વિષમતા અને નિર્દયતા પણ થઈ, ત્યાં કદિ એમ કહે કે રાજાદિક તો પોતાના કર્મથી થાય છે ઇશ્વર કર્મ સાપેક્ષ છે જેવાં જેનાં કર્મ તેવાં તે ફલ પામે તેથી વૈષમ્યાદિ દોષ નથી તો એ વાત તો અપાતરમણીય છે; કેમકે જો ઇશ્વરને કર્મ સાપેક્ષ માનો તો ઈશ્વરત્વમાં હાનિ થતાં અનીશ્વરત્વ પ્રાપ્ત

થાય છે. ઇત્યાદિ પાશુપત મતમાં દૂષણ છે તેમજ પંચરાત્રમાં પણ દૂષણ છે જેમકે "उत्पत्त्यसंभवात्" (૨—૨—૪૨) પંચરાત્રમાં એવો પ્રકાર છે કે, વાસુદેવ મુખ્ય છે અને વાસુદેવથી સંકર્ષણ ઉત્પન્ન થયા, અને સંકર્ષણથી પ્રદ્યુમ્ન ઉત્પન્ન થયા, અને પ્રદ્યુમ્નથી અનિરૂદ્ધ ઉત્પન્ન થયા, એ ચારે મળીને ચતુર્વ્યૂહ કહેવાય છે એમાં સૃષ્ટિ પ્રક્રિયામાં દૂષણ આવે છે કે વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરૂદ્ધ એ સઘળાનું ઇશ્વરપણું જુદુ જુદુ છે કે કેમ ? (અથવા વાસુદેવને ઇશ્વરપણું અને સંકર્ષણાદિકને જીવપણું) જુદુ જુદુ ઇશ્વરપણું તો વેદ વિરૂદ્ધ છે વેદમાં એવી શ્રુતિ છે કે "एकोहंबहुस्याम्" ઇ૦ સૃષ્ટિના પ્રારંભમાં ઇશ્વર એકજ હતા તેમને રમણ કરવાથી ઇચ્છા થઇ ત્યારે વિચાર કર્યો કે એકાકી રમણ થાય નહિ, ત્યારે બીજાની ઇચ્છા કરી કે હું બહુરૂપે થાઉં. તેથી એમ સિદ્ધ થયું કે ઇશ્વર તો એક છે ત્યારે પ્રકૃતમાં વાસુદેવને ઇશ્વર માને તો સંકર્ષણાદિને જીવ માનવા જોઇએ. ઇત્યાદિ દૂષણ છે.

ઉપર પ્રમાણે ચાલતા પ્રસંગમાં જે બે સૂત્રથી પાશુપત મતમાં અને પાંચરાત્ર નામે ભાગવત મતમાં જે દોષ બતાવ્યો તે પૂર્વોક્ત મોહ શાસ્ત્રમાં છે પરંતુ વેદસંમત પાશુપત અને પંચરાત્રમાં નથી એનુ વિશેષ વિવેચન શ્રીપુરૂષોત્તમજી મહારાજે પ્રહસ્તવાદમાં કર્યું છે.

વળી એમ શંકા થાય કે શ્રુત્યવિરૂદ્ધ શાસ્ત્ર જે પાશુપત અને પંચરાત્ર એમાં શિવ તથા વિષ્ણુને જગત્‌ના હિતકારણપણાથી કેમ પ્રતિપાદન કર્યા છે ? તેના ઉત્તરમાં મૂલમાં કહ્યું છે કે "ब्रह्मैव तादृशं" શિવરૂપ અને વિષ્ણુરૂપ બ્રહ્મ જ છે કેમકે અથર્વશિખા, અથર્વશિરઃ શ્વેતાશ્વતરીય, મંત્રોપનિષદ્ અને કૈવલ્યોપનિષદ્ એ ઉપનિષદોમાં શિવરૂપથી બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કર્યું છે અને મહાનારાયણોપનિષદ, નારાયણોપનિષદ્, મહોપનિષદ, સુબલોપનિષદ્. એ ઉપનિષદોમાં વિષ્ણુરૂપથી બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન

કર્યું છે, હવે પૂર્વોક્ત ઉપનિષદ્માં શિવરૂપ બ્રહ્મ છે એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે અને મહાનારાયણાદિ ઉપનિષદ્માં વિષ્ણુરૂપ બ્રહ્મ એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે અર્થાત્ શિવ અને વિષ્ણુને બ્રહ્મ ગણે છે તે રીતે શ્રુત્યવિરૂદ્ધ શાસ્ત્રમાં પણ સર્વાત્મા શિવ અને વિષ્ણુ કહ્યા છે.

શ્રુત્યવિરૂદ્ધ શાસ્ત્ર જે પાશુપત અને પંચરાત્ર તેમાં જગત્નું નિમિત્તોપાદન કારણ શિવ અને વિષ્ણુ છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે એટલે પાશુપત શાસ્ત્રમાં શિવને અને પંચરાત્રમાં વિષ્ણુને જગત્નું નિમિત્ત કારણ તથા ઉપાદાન કારણ કહ્યા છે.

શ્રીદેવકીનંદજી મહારાજ **वस्तुनः स्थितिसंहारौकार्यौ** એનો અર્થ કરતાં લખે છે કે, પોતપોતાના ગુણાધિકારક શાસ્ત્રના પ્રવર્તક શિવજી અને વિષ્ણુ છે.

અહિં એમ શંકા થાય કે એ બંને શાસ્ત્રમાં શિવને અને વિષ્ણુને સર્વાત્મા કહ્યા છે અને કાર્ય તો તેઓ એક એક કરે છે તેનું કેમ ? ત્યાં કહે છે કે બ્રહ્મ જ એવું છે (સ્થિતિ અને સંહાર રૂપ કાર્યને માટે વિષ્ણુરૂપ અને શિવરૂપથી પ્રકટ થયેલ છે. અને તેથી વિષ્ણુ અને શિવ એવી સંજ્ઞાથી ભિન્નની પેઠે દેખાય છે. પરંતુ વસ્તુતઃ તેમ નથી. (૧૨)

मूलम्—निर्दोषपूर्णगुणता तत्तच्छास्त्रेतयोःकृता
भोगमोक्षफलेदातुं शक्तौ द्वावपि यद्यपि॥१३॥

सान्वयपदार्थः—तयोः તે (આગળ કહેલા શિવ અને વિષ્ણુ) ને **निर्दोषपूर्णगुणता** નિર્દોષપણું અને પૂર્ણ ગુણપણું **तत्तच्छास्त्रे** તેના તેનાં શાસ્ત્રમાં **कृता** નિરૂપણ કરેલું છે [અને] **यदि** જો **अपि** કે (શ્રીભગવાનના ગુણાવતાર છે તેથી **द्वौ** (શિવ અને વિષ્ણુ) બન્ને **भोगमोक्षफले** ભોગ અને મોક્ષરૂપી ફલને **दातुं** આપવાને **शक्तौ** સમર્થ છે **अपि** (તથાપિ) તોપણ [તેના ગુણ વિચાર્યાથી તો)

શબ્દાર્થ—આગળ કહેલા શિવ અને વિષ્ણુને નિર્દોષપણું અને પૂર્ણગુણપણું તેનાં તેનાં શાસ્ત્રમાં નિરૂપણ કરેલું છે. **અને જો કે શ્રીભગવાનના ગુણાવતાર છે તેથી શિવ અને વિષ્ણુ બન્ને ભોગ અને મોક્ષરૂપી ફલને આપવાને સમર્થ છે તોપણ** (તેના ગુણ વિચાર્યાથી તો) (આગળ સંબંધ છે)

વિવેચન—શ્રીપુરૂષોત્તમજી વિવૃતિમાં લખે છે કે તે તે શાસ્ત્રોમાં શિવ વિષ્ણુનું બ્રહ્મત્વ પ્રતિપાદિત છે એટલે શિવને નિર્દોષ અને પૂર્ણગુણ પાશુપત શાસ્ત્રમાં કહ્યા છે તથા વિષ્ણુને નિર્દોષ અને પૂર્ણગુણ પંચરાત્રમાં કહ્યા છે તેથી બન્ને શાસ્ત્રોમાં શિવ વિષ્ણુનું બ્રહ્મપણું સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે.

હવે પાશુપતશાસ્ત્રમાં શું વિષય છે તેનું સંક્ષેપથી વર્ણન કરવામાં આવે છે.

પશુપતિ એ શિવનું નામ છે તેમણે પશુ જે જીવ તેના પાશ છોડવાને માટે જે શાસ્ત્ર કહ્યું તેનું નામ પાશુપતશાસ્ત્ર. તેમાં પાંચ અધ્યાય છે. તેના પ્રારંભનું સૂત્ર “ **अथातः पाशुपत योग विधिं व्याख्यास्यामः** હવે આ હેતુથી પાશુપત યોગવિધિ કહીશું. એમાં અથ શબ્દ છે તે પૂર્વપ્રકૃતાપેક્ષક છે. તો એના પૂર્વમાં ગુરૂ પ્રત્યે શિષ્યનો પ્રશ્ન છે તો તેમાં ગુરૂ કેવો જોઇએ એનું સ્વરૂપ ગણકારિકા ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે—

पंचकास्त्विह विज्ञेया गणश्चैक त्रिकात्मक ।
वेत्तानवगण स्यास्य संस्कर्त्ता गुरुरुच्यते ॥

પાંચ પાંચ પદાર્થના આઠ ગણ છે, અને એક ગણ ત્રણ પદાર્થનો છે, સર્વ મળીને નવ ગણ છે, તેને જાણનાર અને સંસ્કાર કરવાવાળો હોય તે ગુરૂ કહેવાય છે. (આ મતના અનુસારે) તો પાંચ પાંચ પદાર્થના આઠ અને ત્રણનો એક મલી નવ ગણ કયા તે સંક્ષેપથી કહે છે, કે ૧ લાભપંચક, ૨ મલપંચક, ૩ ઉપાયપંચક, ૪ દેશપંચક, ૫ અવસ્થાપંચક, ૬ શુદ્ધિપંચક, ૭

દિક્ષાકારીપંચક, ૮ મલપંચક. એ આઠ ગણ અને ત્રણ વૃત્તિનું એક ગણ એ રીતે નવ ગણુ કહેવાય છે. હવે શંકા થાય કે, લાભપંચકમાં પાંચ પદાર્થ કયા કયા તે વિષે કહ્યું છે કે "ज्ञानं तपोऽथनित्यत्वं स्थिति शुद्धिश्चपंचमम्" જ્ઞાન, તપ, નિત્યત્વ, સ્થિતિ, શુદ્ધિ. એ પાંચ મલી એક પંચક કહેવાય. તેવીજ રીતે બીજાં પંચકાદિની પણ વિસ્તારથી વ્યવસ્થા તે ગ્રંથમાં છે પણ તે પ્રકૃતમાં ઉપયોગી નહિ હોવાથી વિસ્તાર કર્યો નથી.

એ પાશુપત શાસ્ત્રમાં પાંચ અધ્યાય છે તેમાં ક્રમથી ૧ કાર્ય ૨ કારણ ૩ યોગ ૪ વિધિ ૫ દુખાંત એનું વિવેચન છે.

૧ કાર્ય જીવ છે તે પશુ કહેવાય છે, ૨ કારણ પતિ ઇશ્વર કહેવાય છે, ૩ યોગ તે પશુપતિમાં ચિત્તસમાધાન તે બે પ્રકારનું છે. એક ક્રિયાલક્ષણ અને બીજું ક્રિયોપરમલક્ષણ ૪ વિધિ એટલે ભસ્મથી ત્રિસંધ્ય સ્નાનાદિક (અને તેથી) ૫ દુઃખાંત એટલે મોક્ષ. એ રીતે પાંચ અધ્યાયથી પાશુપત મત કહેલો છે.

જેમ પાશુપત મતનું સંક્ષેપથી વર્ણન કર્યું [આશય દેખાડ્યો] તેમ પંચરાત્રનો આશય લખવો પણ આવશ્યક છે. પંચરાત્રમાં એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે ભગવાન્ વાસુદેવ નિરંજન જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, તેજ એક પરમાર્થતત્ત્વ છે અને સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન, અનિરૂદ્ધ એ સર્વ મલીને ચતુર્વ્યૂહ થાય છે, તેમાં મુખ્ય વાસુદેવ છે. એ વ્યૂહનું અભિગમન, ઉપાદાન, ઇજ્યા, સ્વાધ્યાય અને યોગ એ પ્રકારથી જીવ માત્ર યજન કરે અને જ્યારે ક્ષીણ ક્લેશ થાય ત્યારે ભગવાનને પ્રાપ્ત થાય છે.

એ રીતે બંને મતના પ્રમાણ પ્રમેય સાધન અને ફળનો નિર્ણય કર્યો.

હવે એમાં તો પ્રમેય શિવ અને વિષ્ણુ છે તેમાં દેવતાંતરનો વાદ છે તે શ્રુતિપુરાણના વિરોધથી આદરણીય નથી. અને સાધન તો એ પૂર્વોક્ત શાસ્ત્રોમાં જે પૂજન પ્રકાર છે તે પુરાણ

સંમત છે અને ફલ તેમાં કહેલી રીતિનો મોક્ષ છે તે પણ પૂર્વ કહ્યો છે.

આ સર્વ વાત મહાભારત શાંતિપર્વ મોક્ષધર્મમાં અધ્યાય ૩૫૦ માં શ્લોક ૬૪ થી ૭૧ સુધીના શ્લોકમાં સંગૃહીત છે.

सांख्यं योगः पांचरात्रं वेदा पाशुपतंतथा ।
ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नानामतानि वै ॥६४॥
सांख्यस्य वक्ता कापिलः परमर्षिः स उच्यते ।
हिरण्यगर्भो योगस्य वेत्ता नान्यःपुरातनः ॥
अपांतरतमश्चैव वेदाचार्यः स उच्यते ।
प्राचीनगर्भं तमृषिं प्रवदंतीह केचन ॥
उमापतिर्भूतपतिः श्रीकंठो ब्रह्मणःसुतः
उक्तवानिदमव्यग्रो ज्ञानंपाशुपत शिवः ॥
पांचरात्रस्य कृत्स्नस्य वेत्ता तु भगवान् स्वयं ।
सर्वेषु च नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु दृष्यते ॥
यथागमं यथाज्ञानं निष्ठानारायणः प्रभुः ।
न चैनमेवं जानंति तमोभूता विशांपते ॥
तमेवशास्त्रकर्त्तारः प्रवदंति मनीषिणः ।
निष्ठां नारायणमृषिं नान्योस्तीति वचोमम ॥
निःसंशयेषु सर्वेषु नित्यंवसति वै हरिः ।
स संशयान्हेतुबलान्नाधिवसति माधवः ॥ ७१ ॥

વૈશંપાયન ઋષિ જન્મેજય પ્રત્યે કહે છે—હે રાજન! સાંખ્ય, યોગ, પાંચરાત્ર, વેદ અને પાશુપત એ પાંચ જ્ઞાન છે અને નાના પ્રકારનાં પ્રસ્થાન છે. હવે એ પ્રમાણ છે તે સિદ્ધ કરવા સારૂ તે તે શાસ્ત્રના કર્તાનાં નામ કહે છે. સાંખ્ય શાસ્ત્રના કર્તા કપિલમુનિ છે. અને યોગશાસ્ત્રના જાણનાર હિરણ્યગર્ભ છે, અને વેદાચાર્ય અપાંતરતમા નામે ઋષિ છે (જે બીજા જન્મ-

માં વ્યાસ થયા. જુઓ મહાભારત શાંતિપર્વ અ. ૩૫૦) એમને કોઇ પ્રાચીનગર્ભ પણ કહે છે. પાશુપતશાસ્ત્રને કહેનાર શિવ છે. સંપૂર્ણ પંચરાત્રને કહેનાર ભગવાન્ પોતેજ છે. હે જન્મેજય ! એ સર્વે જ્ઞાનમાં વેદાનુસાર તથા અનુભવાનુસાર તાત્પર્ય નારાયણજ છે. અર્થાત્ સર્વે શાસ્ત્રથી પ્રતિપાદ્ય ભગવાન્જ છે. પરંતુ અજ્ઞાનીજનો બ્રહ્મરૂપથી નહિં જાણતાં પ્રથક્ પ્રથક્ દેવતારૂપથી જાણે છે. શાસ્ત્રના કહેવાવાળા કપિલાદિ ઋષિજનો નારાયણનુંજ પ્રતિપાદન કરે છે અને વેદવ્યાસજી તથા મારો પણ એજ મત છે કે સર્વ શાસ્ત્રોનું તાત્પર્ય ભગવાન્જ છે બીજુ કોઇ નથી. પૂર્વોક્ત સર્વ શાસ્ત્રોમાં સંદેહ ન રહે ત્યારેજ એવું જ્ઞાન થાય કે એમાં ભગવાન્ વિરાજે છે પરંતુ જ્યાં સુધી કુતર્ક અને સંદેહ મટતા નથી ત્યાં સુધી શાસ્ત્રમાં ભગવાન્નું પ્રતિપાદન છે તે સમજી શકાતું નથી.

વેદ, સાંખ્ય, યોગ, પાંચરાત્ર અને પાશુપત એ પાંચ મત છે પરંતુ સર્વનો તાત્પર્ય વિષય તો નારાયણ છે; પરંતુ તમોભૂત લોક બ્રહ્મમાં તાત્પર્ય છે એવું સમજતા નથી. તેથી દેવતારૂપ અથવા આત્મરૂપ સમજે છે તેથીજ મતભેદ રહેવાથી પરસ્પર ખંડન મંડનમાં તત્પર રહે છે. આધુનિક એવી દશા છે. પ્રાચીન ઋષિઓ જે શાસ્ત્રકાર અને શાસ્ત્રજ્ઞ હતા તેમનો તો એવોજ આશય હતો કે સર્વ શાસ્ત્રોનુંતાત્પર્ય ભગવાનમાંજ છે. તેથી સર્વ શાસ્ત્રોનું ફળ એકજ છે પરંતુ વિરોધ દેખાવાનું કારણ અજ્ઞાનથી થતો ભ્રમ છે. અને સાંખ્યનો મોક્ષ સ્વરૂપાવસ્થાન છે ઇત્યાદિક ફલભેદ બતાવ્યો છે તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે અધિકારી ભેદે કરીને તેઓને મોક્ષ મળે છે, પણ ભગવત્દત્ત ભજનાનંદ મળતો નથી તેથી પુર્વોક્ત મોક્ષ સ્માર્ત છે. એટલે તે મોક્ષ લૌકિક છે અને ભગવદાનંદ અથવા ભજનાનંદ સ્વરૂપ જે મોક્ષ છે તે અલૌકિક છે. પાછળ ૬૮ માં શ્લોકમાં " **पंचरात्रस्य कृत्स्नस्य वेत्ता तु भगवान्स्वयं** " એમ કહ્યું છે એટલે

"પંચરાત્રને કહેનાર સ્વયં ભગવાન છે" તો બાલબોધ શ્લોક બીજામાં "जीवेश्वरविचारेण द्विधा तेहि विचारिता" અને ચોથા શ્લોકમાં "लौकिकांस्तुप्रवक्ष्यामि" એમ કહ્યુ છે તો જ્યારે પંચ. રાત્ર નારાયણેજ પોતે કહ્યું છે તો તે જીવ વિચારિત કેમ ? એ શંકા ઉત્પન્ન થાય છે તેનું સમાધાન. કે શ્રીમદ્‌ભાગવત સ્કંધ ૧ અ. ૩ શ્લોક ૮ માં કહ્યું છે કે " तृतीयमृषिसर्गं वै देवर्षित्वमुपेत्यसः तंत्रंसात्वतमाचष्ट " ત્રીજો જે ઋષિસર્ગ તેમાં પ્રકટ થઇને અને તેમાં પણ નારદરૂપે વૈષ્ણવતંત્ર જે પં- ચરાત્રાગમ તેને કહ્યું " આ અવતાર કથાનો પ્રસંગ ચાલતો છે તેમાં તૃતીયાવતાર નારદજી છે અને નારદજીએ વૈષ્ણવધર્મ પ્રતિ- પાદક પંચરાત્રશાસ્ત્ર કહ્યું છે તેથી એનું નામ નારદપંચરાત્ર છે તેથી જીવ વિચારિત છે એમ સિદ્ધ થાય છે તો એ પણ સંદેહ રહ્યો કે, શાંતિપર્વના પૂર્વોક્ત શ્લોકમાં કહ્યું કે પંચરાત્ર નારાયણે કહ્યું છે અને શ્રીભાગવતમાં કહ્યું કે નારદજીએ કહ્યું છે તો એ બેમાં પરસ્પર વિરોધ દેખાય છે તેનું કેમ ? તેનો ઉત્તર એમ છે કે ભગવાને નારદજીમાં આવિષ્ટ થઈને પંચરાત્રશાસ્ત્ર કહ્યું તેથી ભગવાને કહ્યું એમ ઘટે છે તેમજ તે ભગવાનનો આવેશ નારદજીમાં થયેલો છે તેથી પ્રકટવક્તા નારદજી લોકમાં દૃશ્યમાન છે તેથી નારદજી વક્તા છે એ પણ ઘટે છે તેથી એમાં વિવાદ કે વિરોધ નથી તેજ રીતે પુરાણમાં જ્યાં જ્યાં એવો વિરોધ દેખાય ત્યાં ઉપર પ્રમાણેજ પરિહાર સમજવો કોઈ ઠેકાણે કલ્પ- ભેદથી પણ વિરોધ દેખાય છે એમ સમાધાન કરવું.

હવે એ પ્રકારે મોક્ષના સંબંધમાં સર્વ સિદ્ધાન્તના સં- ગ્રહનું નિરૂપણ કર્યું. તો એ પાંચ સિદ્ધાંતના યથાર્થ જ્ઞાનપૂર્વક જે મનુષ્ય ચાલે તે સર્વને ફલ સરખુ થાય કે ફલમાં ભેદ છે? અથવા જુદુ જુદુ ફલ થાય છે કે ન્યૂનાધિક થાય છે ? તેના સ- માધાનમાં કહે છે કે સાંખ્ય અને યોગનું ફળ પેહેલાં કહ્યું છે કે સ્વરૂપાવસ્થાનમાત્ર થાય છે તેથી અધિક ફળ તેમાં નથી અને

પાશુપત અને પંચરાત્રને અનુસાર ચાલનાર મનુષ્યને જે ફલ થાય છે તે શ્રીમદાચાર્યજી કહે છે કે, भोगमोक्षफले दातुं शक्तौ द्वावपि यद्यपि પાશુપત શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે શિવ ભોગ અને મોક્ષ બંને આપી શકે છે અને નારદપંચરાત્રમાં પણ કહ્યું છે કે વિષ્ણુ પોતાના ભકતોને ભોગ અને મોક્ષ બંને આપે છે (૧૩)

ઉપર પ્રમાણે કહ્યું છે તે વાતનો વિશેષ નિર્ણય કરવામાટે શ્રીમદાચાર્યજી કહે છે.

मूलम्—भोगःशिवेन मोक्षस्तु विष्णुनेति विनिश्चयः
लोकेऽपि यत्प्रभुर्भुंक्ते तन्नयच्छति कर्हिचत्॥१४॥

सान्वयपदार्थः—शिवेन મહાદેવવડે भोगः ભોગ સિદ્ધ થાય છે (અને) मोक्षः મોક્ષ: तु તો विष्णुना વિષ્ણુવડે સિદ્ધ થાય છે इति એવો विनिश्चयः વિશેષે કરીને નિશ્ચય છે. लोके લોકમાં अपि પણ (જેમ) प्रभुः સ્વામી यत् જે (ભોગ્યવસ્તુ) તે भुंक्ते (પોતે) ભોગવે છે तत् તે (પોતાને ભોગવવાની ચીજ)તે कदाचित् કોઈ વખતે પણ બીજાને न નથી यच्छति આપતા.

શબ્દાર્થ—(પૂર્વ શ્લોકમાં કહ્યું છે કે શિવ અને વિષ્ણુ ભોગ અને મોક્ષ આપવા સમર્થ છે પણ તેમના ગુણનો વિચાર કરતાં) મહાદેવવડે ભોગ સિદ્ધ થાય છે અને મોક્ષ તો વિષ્ણુવડે સિદ્ધ થાય છે. એવો વિશેષે કરીને નિશ્ચય છે. લોકમાં પણ જેમ સ્વામી જે ભોગ્યવસ્તુને પોતે ભોગવે છે તે પોતાને ભોગવવાની ચીજને કોઈ વખતે પણ બીજાને આપતા નથી.

વિવેચન—જે મનુષ્ય શિવનું આરાધન કરે છે તેને ધનાદિક મલે છે, અને તેથી તેને ભોગ પ્રાપ્ત થાય છે, અને વિષ્ણુના ભજનથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. એ વાત શ્રીભાગવત દશમસ્કંધ ઉત્તરાર્ધ ૮૮ મા અધ્યાયમાં કહી છે કે—

राजोवाच—

देवासुरमनुष्येषु ये भजन्त्यशिवं शिवम् ।
प्रायस्ते धनिनो भोजा न तु लक्ष्म्याःपतिं हरिम् ॥१॥

દેવદૈત્ય અને મનુષ્ય એ ત્રણ પ્રકારના જીવ ઉપાસના કરવામાં સમર્થ હોય છે, તેમાંથી જે જીવ મહાદેવની ઉપાસના કરે છે તે ધનિક અને ભોગશાળી થાય છે, અને જે જ્ઞાન માટે ભજે છે તેને જ્ઞાન પણ મલે છે. તેથી શ્લોકમાં પ્રાયઃ એ શબ્દ મુકયો છે; અને વિષ્ણુ પોતે લક્ષ્મીપતિ છે અર્થાત્ ભોગશાલી છે અને પરદુઃખના હર્તા છે તેમના સેવક બહુધા પ્રકારે ધનિક અને ભોગશાળી હોતા નથી. ૧

एतद्वेदितुमिच्छामः संदेहोऽत्र महान्हिनः
विरुद्धशीलयोःप्रभ्वो विरुद्धा भजतां गतिः ॥२॥

એ વાત જાણુવાની ઇચ્છા છે. કારણુ કે વિરૂદ્ધ સ્વભાવવાળા પ્રભુને ભજનારની ગતિ પણ જુદી રીતની હોય છે. શિવ અને વિષ્ણુનો સ્વભાવ વિરૂદ્ધ કેમ તે કહે છે. શિવ લક્ષ્મીરહિત છે અને વિષ્ણુ લક્ષ્મીસહિત છે, તો લક્ષ્મીરહિત જે શિવ તે પોતાના ભકતોને લક્ષ્મી આપે છે અને લક્ષ્મીસહિત જે વિષ્ણુ તે પોતાના ભકતોને બહુધા લક્ષ્મી આપતા નથી. વળી શિવજી પોતે ત્યાગી છે અને વિષ્ણુ ભોગી છે, તો ત્યાગી શિવના ભક્ત ભોગી થાય છે અને ભોગી વિષ્ણુના ભક્ત ત્યાગી હોય છે; ઇત્યાદિ વિરૂદ્ધ ધર્મ પરસ્પરમાં રહે છે. વળી સ્વામીને જે વહાલુ હોય તે પોતાના ભક્તને આપે એ લોકસિદ્ધ છે તો પ્રકૃતમાં આવી રીતે વિરૂદ્ધતા કેમ? ઇત્યાદિ સંદેહ થાય છે. અને વલી તેમાં અવાંતર પ્રશ્ન એ ઉદ્દ્ભવે છે કે શિવ પોતે ભોગ કેમ કરતા નથી અને ભક્તને આપે છે, તો રાજ્યાદિકનો ભોગ ઉત્તમ છે કે અધમ છે? જો ઉત્તમ હોય તો શિવ પોતે ભોગનો અનુભવ કેમ કરતા નથી અને જો અધમ છે તો તે ભક્તને કેમ આપે છે? તેનો ઉત્તર–ભોગ ઉત્તમ નથી તેથી શિવ તેનો સ્વી-

કાર કરતા નથી અને ભક્તને આપે છે તે તો ભક્તના દોષથીજ ધનાદિ આપે છે, કેમકે ધનને ઈચ્છનાર શિવભકતો અહંકારાભિમાની શિવનાજ ઉપાસક છે, તેથી તેને ભોગ આપે છે અને અંતે તેઓ અહંકારી થાય છે, અને પર્વે કહ્યું કે જ્ઞાનની ઈચ્છાવાળાને શિવ જ્ઞાન આપે છે તે ભકતોની પેઠે સદાશિવના ઉપાસક નથી. ૨

હવે પરીક્ષિતના પૂર્વ પ્રશ્નનો ઉત્તર શ્રીશુકદેવજી આપે છે.

शिवः शक्तियुतः शश्वत्त्रिलिङ्गो गुण संवृतः
वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा ॥ ३ ॥

શિવ સદા પ્રલય કરવાની શક્તિયુક્ત છે, જો ક્ષણ માત્ર પણ તે શક્તિને દૂર કરે તો તે જગત્નો નાશ કરી નાખે તેમજ કંઠમાં કાલકૂટ (વિષ) ન રાખે તો સર્વ વસ્તુનો આધિદૈવિક દોષરૂપ જે વિષ છે તે સર્વ વસ્તુમાં મલી જાય તો પછી અન્નાદિ અગ્રાહ્ય થઈ જાય. તેથી વિષને ક્ષણ માત્ર કંઠથી દૂર કરતા નથી; તેમજ જો સર્પનું ધારણ ન કરે તો કુંડલિની શક્તિ સર્વમાં વ્યાપ્ત થઈ જાય અને સર્વનો નાશ કરે, તે પ્રમાણે અગ્નિ, ચંદ્ર, જટા, ગંગાજી, વ્યાઘ્રાંબર ઇત્યાદિકનું ધારણ પણ સાભિપ્રાય છે એ વાત શૈવતંત્રમાં લખી છે. પ્રકૃતમાં એમ છે કે શશ્વત્ શક્તિયુક્ત શિવ રહે છે અને ત્રિલિંગાત્મા છે અને સત્વ, રજ અને તમ આદિ ગુણસંવૃત છે. વૈકારિક એટલે સાત્વિક. તૈજસ એટલે રાજસ અને તામસ એ ત્રણ અહંકારના અધિષ્ઠાતા શિવ છે. ૩ વળી એ પ્રલયકર્તી શક્તિ શિવના સંબંધથી સૃષ્ટિ પણ કરે છે તેમાં પ્રમાણ—

ततो विकारा अभवन्षोडशामीषु कञ्चन
उपधावन्विभूतिनां सर्वासामश्नुते गतिम् ॥ ४ ॥

"તેનાથી સોળ વિકાર ઉત્પન્ન થયા તેમાંથી કોઈ વિકારની ઉપાસના કરી હોય તો સર્વ વિભૂતિની પ્રાપ્ત થાય" એ શક્તિ-

થી સોળ વિકાર થયા. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પંચમહાભૂત અને એ સર્વ મહાદેવ સહિત સોળ ઉત્પન્ન થયા. (આ શ્રીમદાચાર્યજીનુ મન્તવ્ય છે) કોઈ મન સહિત જ્ઞાનેન્દ્રિયાદિપંચક ગણીને સોળ વિકાર ગણે છે. વળી વેદમાં કહ્યું છે કે, 'षोडशकलोऽयं पुरुषः" (આ પુરૂષ ષોડશકલા વિશિષ્ટ છે.) એમાંથી કોઈ મહાદેવરૂપ જે વિકાર છે તેને ભજે છે, તે સર્વ વિભૂતિને પામે છે. અર્થાત્ મહાદેવની ભક્તિથી સર્વ પ્રકારનું ઐશ્વર્ય મલે છે તેથી એ સિદ્ધ થયું કે શિવજી પોતાના ભકતોને ભોગ આપે છે. ૪

એ પ્રમાણે બે શ્લોકથી શિવનું સરૂપ અને શિવથી પ્રાપ્ય વસ્તુ જે ભોગ તેનું પ્રતિપાદન કહીને હવે વિષ્ણુનું સ્વરૂપ તથા તેમનાથી પ્રાપ્ય જે મોક્ષ તે એક શ્લોકથી શુકદેવજી કહે છે.

हरिर्हि निर्गुणः साक्षात्पुरुष प्रकृतेः परः ।
स सर्वदृगुपद्रष्टा त भजन्निर्गुणो भवेत् ॥ ૫ ॥

હરિ પોતે નિર્ગુણ છે અને સાક્ષાત્ પુરૂષ છે અને પ્રકૃતિથી પર છે અને સર્વને જોવાવાળા છે અને અંતર્યામિ રૂપ છે તેને ભજે તો તે ભક્ત પણ નિર્ગુણ અર્થાત્ મુક્ત થાય છે.

હવે પૂર્વ શિવના વિષયમાં જે પ્રશ્ન થયો હતો તેવો જ પ્રશ્ન અહિં પણ ઉદ્ભવે છે કે, ભગવાન પોતે લક્ષ્મીનો સ્વીકાર કરી રહ્યા છે એટલે ભોગનો સ્વીકાર કરે છે તો તે, ભોગરૂપ વિષય ઉત્તમ છે કે અધમ છે? જો ઉત્તમ હોય તો તે પોતાના ભકતોને કેમ આપતા નથી અને અધમ છે તો તેનો ઉપભોગ પોતેજ કેમ કરે છે? ઉત્તર-લક્ષ્મીરૂપ વિષય ઉત્તમ છે અતএવ ભગવાને સ્વીકારેલ છે અને દોષરૂપ પક્ષ સ્થાપન કરવાને માટે ભગવાને શિવરૂપ કરેલું છે.

હવે ઉત્તમ છે તો પોતાના ભક્તને કેમ આપતા નથી? એના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભગવાન આપે છે. પરંતુ દુઃખરૂપ જે

ભોગાદિ છે તે લઈ લે છે અને સુખરૂપ જે ભોગ છે તે આપે છે, તેજ હેતુથી એમનું હરિ નામ છે " हरतिदुःखमिति हरिः " દુઃખનું હરણ કરે તે હરિ કહેવાય અને હરિ નામનો અવતાર પણ ધર્યો છે તે સમયે ગજેન્દ્રને ગ્રાહ (મગર) ના મુખથી છોડાવીને વૈકુંઠ પ્રાપ્તિ કરાવી છે તે સ્થળે પણ દેહ, ભાવ, ઐશ્વર્યાદિ દુઃખરૂપ ભોગ ગજેંદ્રને હતો તે દૂર કરાવી પરમાનંદરૂપ ભોગ આપ્યો. અર્થાત્ દુઃખરૂપ ભોગનું હરણ કરીને પરમાનંદરૂપ ભોગ આપે છે, ત્યાં શંકા થાય કે શિવજીના જેવો ભોગ કેમ આપતા નથી ? ત્યાં કહે છે કે પોતે નિર્ગુણ છે. ગુણને માટે તો શિવરૂપ ધારણ કર્યું છે, તેથી તે તે કાર્ય તે સ્વરૂપથી થાય છે અને પોતે ગુણાતીત છે; અને ગુણ ગ્રહણ કરવાનું પ્રયોજન પણ નથી કેમકે સાક્ષાત્ પુરૂષ છે. સર્વે ઉપાસકોના આત્મા છે, અને આત્મા હિતકારીજ હોય છે, તેથી જેમાં સેવકનુ હિત હોય તેમાંજ પ્રવૃત્તિ કરાવે છે, વળી ભગવાનની કોઇ પણ શક્તિ એવી નથી કે તેના સંબંધથી સગુણ થાય. હવે એમ કહે કે પુરૂષ કહ્યા તો તેમની સંગે પ્રકૃતિ પણ આવશે, ત્યાં કહે છે કે प्रकृतेः परः પ્રકૃતિ જે માયા તેથી પર (જુદા) છે, અને સર્વના દૃષ્ટા છે અર્થાત્ સર્વના કર્મને જુવે છે તેથી ઉપદૃષ્ટા છે; પાસે રહીને જુવે છે તેથી સાક્ષી અંતર્યામિ છે, તેથી જ્યારે જાણે કે અમુક પદાર્થ વગર ભક્તનું કાર્ય નહિં ચાલે ત્યારે તે પદાર્થ તેને આપે છે. સર્વથા ન આપે એવા કૃપણ સમાન ઇશ્વર નથી, પરંતુ જે પદાર્થની આવશ્યકતા હોય તે પદાર્થ તરતજ આપે છે; એવા વિચક્ષણ ભગવાનને જે ભજે છે તે ભક્ત પણ નિગુણ થાય છે. (માયાના ગુણ રહિત થાય છે) મુક્ત અને પરમાનંદરૂપ થાય છે. ૫

આ વાત પુરાણના પ્રમાણથી સિદ્ધ થઈ કે શિવ ભોગ આપે છે અને વિષ્ણુ મોક્ષ આપે છે.

હવે જે વાત પુરાણમાં હોય તે સર્વ વેદમૂલક સમજવી કારણ કે જે વેદમાં છે તેજ પુરાણમાં વિસ્તારથી કહેલું છે, તેથી

વેદ સંમત એજ નિર્ણય છે કે શિવ ભોગદાતા છે અને વિષ્ણુ મોક્ષદાતા છે.

વળી રૂપ વિશેષથી ફલ વિશેષ છે. એમ પણ નિશ્ચય છે કે અર્થાત્ એક વ્યક્તિ એક ફળ આપે છે કહ્યું છે કે " **ईश्वराज्ज्ञानमन्विच्छेन्मोक्षमिच्छेज्जनार्दनात्** " જેને ભોગની કે જ્ઞાનની ઇચ્છા હોય તે શિવની ઉપાસના કરીને તે મેળવે અને મોક્ષની ઇચ્છાવાળો વિષ્ણુની ઉપાસના કરીને તે મેળવે.

અહિં એમ શંકા થાય કે કોઇક પુરાણમાં અને તંત્રમાં એમ પણ વર્ણન છે કે શિવ મોક્ષ પણ આપે છે, અને વિષ્ણુ ભોગ પણ આપે છે. તો તે સામર્થ્યાભિપ્રાયથી છે, કાંઇ દાનાભિપ્રાયથી નથી. સામર્થ્યાભિપ્રાય એ કે શિવ મોક્ષ આપવાને સમર્થ છે અને વિષ્ણુ ભોગ આપવાને સમર્થ છે; પણ આપતા નથી. જો સામર્થ્ય ન હોય તો ઇશ્વરપણામાંજ ન્યૂનતા આવે તેથી સામર્થ્ય તો છે પરંતુ કોઇને આપતા નથી. આ વાત યુક્તિ વગર દૃઢ કેમ થાય, કારણ કે લોકમાં યુક્તિ વિના અંતઃકરણમાં નિશ્ચય ન થાય અને તે યુક્તિ લોકને સમજાવવા લૌકિકી જોઇએ, તેથી શ્રીમદાચાર્યજી લૌકિક યુક્તિથી પૂર્વોક્ત પ્રકાર દૃઢ કરે છે કે "**लोकेऽपि यत्प्रभुर्भुंक्ते तन्नयच्छति कर्हिचित्**" લોકમાં જે પદાર્થનો સ્વામી ઉપભોગ કરે છે તે પદાર્થ સેવકને કદી આપતા નથી, એટલે સ્વામીને માટે જે પદાર્થ નિયત કરેલો હોય અને સ્વામી તેનો ઉપભોગ કરતા હોય તો તે પદાર્થ સેવકને કદિ પણ નહિં આપે; તો પ્રકૃતમાં મહાદેવ ભોગનો ત્યાગ કરીને મુક્તિનો ભોગ કરે છે, તેથી મુક્તિ એ સદા તેમનો ભોગ્યપદાર્થ છે તે બીજાને આપતા નથી, અને ભોગનો ત્યાગ છે તેથી ભોગ બીજાને આપે છે તેમાં પ્રમાણ—શ્રીમદ્ભાગવત સ્કંધ ૩ અધ્યાય ૧૪ માં દિત અને કશ્યપનો સંવાદ છે ત્યાં કહ્યું છે કે,

यस्याऽनवद्याचरितं मनीषिणो गृणन्त्यविद्यापटलं बिभित्सवः ।
निरस्तसाम्यातिशयाऽपि यत्स्वयं पिशाचचर्यामचरद्गतिःसताम् ।।

हसन्ति यस्याचरितं हि दुर्भगाः स्वात्मन्न तस्याऽविदुषः समीहितम्।
यैर्वस्त्रमाल्याभरणानुलेपनैः श्वभोजनं स्वात्मतयोपलालितम् ॥२७॥

(અહિં સંદર્ભ એવો છે કે દિતિ કામવશથી કશ્યપની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં ત્યારે કશ્યપે તેના સાંત્વન માટે કહ્યું છે કે આ સંધ્યાકાલ સમયે ગ્રામ્ય વ્યવહાર યુક્ત નથી, કેમકે આ વખતે મહાદેવજી પોતાના ભૂતગણ સાથે ફરે છે તે તને જોઈ કોપત થશે એ પ્રસંગમાં મહાદેવનું વર્ણન છે).

મહાદેવજીના નિર્દોષ આચરણનું અવિદ્યાનો ભેદ કરવાની ઇચ્છાવાળા વિદ્વાન ગ્રહણ કરે છે, અને જેને ઉત્કર્ષાહંકાર નથી અને સમભાવ છે, એવા મહાદેવ સત્પુરૂષોને શીખવાડવા માટે પિશાચાચરણ કરે છે કેટલાક ભાગ્યહીન પુરૂષો સર્વજ્ઞ અને આત્મારામ શિવનાં આચરણની નિંદા કરે છે, તે ભાગ્યહીન કોણ કે જે વસ્ત્ર, પુષ્પ, આભરણ, ચંદન ઇત્યાદિકને તથા પોતાના દેહને આત્મા સમજી તેનું લાલન કરે છે, તેવાજ નિંદા કરે છે. સર્વ વિષયના પરિત્યાગપૂર્વક આત્મચિંતનરૂપ જે મહાદેવજી આચરણ કરે છે તેને વિદ્વાનો ગ્રહણ કરે છે. કારણ કે તેઓ અવિદ્યાપટલના ભેદની ઇચ્છા કરે છે અર્થાત્ માયાથી દૂર થઇ મોક્ષના ઉપાયમાં લાગી રહ્યા છે. આ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે મહાદેવજીના જેવાં આચરણ કરવાથીજ જ્ઞાન થાય. નહિ તો ન થાય પણ તેમ નથી. મહાદેવજી તો લોકશિક્ષાર્થ તેવું આચરણ કરે છે. પોતે તો નિત્ય નિવૃત્તાનર્થ છે તેથી એમને કાંઇ અનર્થ નિવૃત્તિ માટે કર્તવ્ય નથી, તોપણ જે પિશાચચર્યા ધારણ કરી છે તે કેવળ લોકશિક્ષાર્થ છે. જ્યારે સમાનભાવ અને ઉત્કર્ષભાવ છૂટી જાય ત્યારેજ મુક્ત થવાય તે આચરણ મહાદેવજી રાખે છે; કેમકે પોતે મુક્ત છતાં પિશાચચર્યાનો સ્વીકાર કર્યો છે તેથી લોકમાં એ ઉપદેશ છે કે એ રીતથી ગો, મૃગ, કાકના આચરણ જેવાં આચરણ કરવાં. ત્યાં એ શંકા થાય કે

એવાં આચરણથી મહાદેવની લોકમાં નિંદા થાય છે તો તમે તેની મ્હોટાઈ કેમ કહો છો? ઉત્તર—જે ભાગ્યહીન મનુષ્ય છે તેજ નિંદા કરે છે તેમજ તેમની બરાબર જે નથી તે નિંદા કરે છે. પારકાનો ઉત્કર્ષ સહન ન થાય અને તેના સ્થાનને ન પહોંચાય ત્યારે તેની નિંદા લોકમાં કરે છે કહ્યું છે કે—

"असक्तास्तत्पदंगंतुं ततोनिंदांप्रकुर्वते[1]" એ દુર્જનનો ધર્મ છે તેથી જે ભાગ્યહીન છે તેજ શિવાચરણથી નિંદા કરે છે. લોકમાં એ વાત પ્રસિદ્ધ છે કે પોતાના સમાનને જોઇને તથા પોતાને ઈચ્છિત મળવાનું હોય ત્યાં સ્તુતિ કરે છે, અને તેથી વિપરીત હોય ત્યાં ઉપહાસ કરે છે. તો મહાદેવ પૂર્ણ જ્ઞાન છે અને આત્મારામ છે તેથી તેમના ચરિત્રનો અજ્ઞજન ઉપહાસ કરે છે. વળી જ્યારે કાંઈ વૈલક્ષણ્ય દેખાય ત્યારે ઉપહાસ થાય છે, તો આત્મારામ એવા મહાદેવના ચરિત્રમાં અને અજ્ઞ લોકના ચરિત્રમાં વૈલક્ષણ્ય ઘણું છે, જેમકે અજ્ઞલોક પોતાના દેહને જ આત્મા માનીને વસ્ત્ર, માલા, ચંદન આદિથી તે દેહનુંજ લાલન પાલન કરનારા હોય છે, અને મહાદેવ તો સર્વ ભોગનો પરિત્યાગ કરીને પિશાચના જેવાં આચરણ કરે છે, તેથી વૈલક્ષણ્ય બહુ છે. તેમજ મહાદેવ પૂર્ણજ્ઞાન છે, અને તે લોક અજ્ઞ છે, તેથી એ નિશ્ચય થયો કે શિવ પિશાચચર્યાનો સ્વિકાર કરે છે, અર્થાત સર્વ ભોગનો ત્યાગ કરીને આત્મચિંતન કરે છે, અને સદા મુક્તિનો ઉપભોગ (અનુભવ) કરે છે. અને વિષ્ણુ સદા ભોગનો ઉપભોગ કરે છે, પરંતુ પોતે અનપેક્ષ રહે છે તોપણ લક્ષ્મી

---

૧ એક વખતે એક શિયાળ ઝાડ ઉપર પાકી રહેલી દ્રાક્ષ જોઇને તેને ખાવા માટે તે મેળવવા યત્ન કરવા લાગ્યું, પણ દ્રાક્ષ ઉંચી હોવાથી તે મેળવી શક્યું નહિં ત્યારે થાકીને પાછું જતાં જ્યાં ત્યાં કહેવા લાગ્યું કે અમુક ઠેકાણે દ્રાક્ષ છે તે ખાટી છે, અને ખાવા લાયક નથી. એ રીતે દુર્જનથી કોઇ વસ્તુ અપ્રાપ્ય હોય અથવા કોઇનો ઉત્કર્ષ હોય તે સહન નહીં થવાથી તેની નિંદા કરે છે.

સદા સન્નિધાનમાં રહે છે. એ વાત શ્રીભાગવતસ્કંધ ૪ અધ્યાય ૭ શ્લોક ૩૪ માં કહી છે.

अनन्वितं ते भगवन्विचेष्टितं यदात्मनाऽऽचरासि हि कर्मनाऽज्यसे ।
विभूतये यत उपसेदुरीश्वरीं न मन्यते स्वयमनुवार्तिनीं भवान् ॥

(હે ભગવન્ ! આપનું ચારત્ર વિલક્ષણ છે. આપ કર્મ કરોછો પરંતુ તે કર્મથી લિપ્ત થતા નથી બીજા કેટલાક સમૃદ્ધિને માટે લક્ષ્મીની ઉપાસના કરે છે, પરંતુ આપ તો લક્ષ્મી પોતાની મેળે આપને અનુસરે છે તેનો પણ આદર કરતા નથી)

આ ઋષિજનોની સ્તુતિ છે તેમાં કહે છે કે, યજ્ઞાદિક કર્મ કરવાથી પુણ્ય થાય છે, અને તેનું ફળ તે કરનાર ભોગવે છે, અને ઇશ્વરમાં તેમ નથી, એમ જાણતા થકા સ્તુતિ કરે છે કે આપનું ચરિત્ર અલૌકિક છે, કેમકે આપ કર્મ કરોછો પરંતુ તેની ફલ આપને નથી, અને લોકમાં તો એવી મર્યાદા છે કે જેવું કર્મ કરે તેનું ફલ તેવું તેને ભોગવવું જ પડે, અર્થાત શુભ કર્મનું શુભ ફલ અને દુષ્કર્મનું દુષ્ટ ફલ ભોગવેથીજ છૂટકો થાય છે. અને એમ પણ કહેવાય છે કે જે કર્મ કરતો નથી તે ફળ ભોગવતો નથી, પરંતુ આપ તો કર્મ કરોછો તોપણ કર્મફલનો ભોગ આપને કાંઈ ભોગવવો પડતો નથી. તેથી આપનું ચરિત્ર વિલક્ષણ છે, વલી લોકમાં લક્ષ્મીનું જેઓ ઉપાસન કરે છે તેને અભિલષિત સમૃદ્ધિ મળે છે. અને આપની પાસે તો લક્ષ્મી પોતે સ્વઇચ્છાથી ઉપસ્થિત છે છતાં આપ અનપેક્ષ રહી તેનો આદર કરતા નથી, તોપણ લક્ષ્મી ક્ષણવાર આપનાથી દૂર થતી નથી. શ્રીમદ્‌ભાગવત પ્રથમસ્કંધ ૧૧ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે–

यद्यप्यसौ पार्श्वगतो रहोगतस्तथापि तस्याङ्घ्रि युगं नवं नवम्
पदे पदे का विरमेतततपदाच्चलापि यच्छ्रीन जहातिकर्हिचित् ॥

(જોકે આપ (ભગવાન્) તેમની પાસે વિરાજો છો. અને એકાંતમાં પણ પધારો છો તોપણ આપના ચરણારવિંદ ક્ષણ

ક્ષણમાં નવા નવાજ લાગે છે, એવા આપના ચરણારવિંદથી કોણ (દુર્ભાગી) સ્ત્રી વિરામ પામે. લક્ષ્મીજી ચંચળ છે છતાં એક ક્ષણ પણ છોડતાં નથી) દ્વારકાંમાં ભગવાન પધાર્યા છે તે વખતે ભગવત્પત્નીને પ્રેમાશ્રુપાત થયો તે સમયે ઉપર પ્રમાણે કહ્યું છે. ત્યાં શંકા થાય કે અશ્રુપાત તો વિરહમાં થાય સંયોગમાં અશ્રુપાત અનુચિત છે ત્યાં કહે છે કે, જો કે અશ્રુપાત ઉચિત નથી કેમકે તે સમયે વિરહ નથી પણ પાસેજ વિરાજે છે, તેમ તેમની ભાવનાનુસાર એકાંતમાં પણ વિરાજે છે, તોપણ ભગવાન્‌ના ચરણારવિંદ તેમને પ્રતિક્ષણે નવા નવા લાગે છે, તે કારણથી તેમને એ મનોરથ હતો કે એ ચરણારવિંદ અમારા હૃદયમાંજ ધારણ કરી રાખીએ, અને તેતો અત્યંત રસાવિર્ભાવ થાય ત્યારેજ બને; એ તેમનો મનોરથ પૂર્ણ નહિ થવાથી અશ્રુપાત છે, તે ઉચિત છે. એવી ભગવચ્ચરણરૂપ ભક્તિ તેનાથી કોણ વિરામ પામે? અર્થાત મનમાં મનોરથ થયાજ કરે. બીજુ શું કહેવું. લક્ષ્મીજી ચંચળ છતાં પણ ક્ષણમાત્ર છોડતાં નથી.

હવે ચાલતા પ્રસંગમાં એ સિદ્ધ થયું કે ભગવાન અનપેક્ષ છે તોપણ લક્ષ્મી ક્ષણમાત્ર છોડતાં નથી તેથી વિષ્ણુ ભોગનો ઉપભોગ કરે છે.

હવે એ તો નિશ્ચય છે કે શિવનો ભોગ્ય પદાર્થ મોક્ષ છે, અને વિષ્ણુનો ભોગ્ય પદાર્થ ભોગ છે; તેથી શિવ વિષ્ણુ પોત પોતાનો ભોગ્ય પદાર્થ ભક્તને આપતા નથી, અર્થાત્ શિવ મુકિત આપતા નથી, અને વિષ્ણુ ભોગ આપતા નથી. એ બાબત વિશેષ વિચાર કરીએ કે શિવ મોક્ષ કેમ ન આપે ત્યાં કહે છે કે ઘોર શકિતને નિયમમાં રાખવા માટે અને ઉપાસકના દોષને લીધે શિવ મોક્ષ આપતા નથી. શ્રીભાગવત સ્કંધ ૪ અધ્યાય ૨૪ માં કહ્યું છે કે—

आत्मारामोऽपि यस्त्वस्य जीवलोकस्यराधसे ।
शक्त्या युक्तो विचरति घोरयाभगवान्भवः ॥१८॥

(શિવ આત્મારામ છે તોપણ જીવ લોકની સમૃદ્ધિને માટે ઘોર શક્તિ સહિત વિચરે છે) શિવ આત્મારામ છે. આત્મામાંજ આનંદિત છે. અર્થાત્ મુક્ત છે; તેમને કાંઇ કર્તવ્ય નથી તે છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્‌માં ભૂમવિદ્યામાં કહ્યું છે કે—

"सवा एष एवं पश्यन्नेवं मन्यमान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुनः आत्मारामः स्वराड् भवति तस्य लोकेषु कामचारो भवति" એમાં રતિ શબ્દ ભગવદ્‌ભક્તિવાચક છે અને એ મુક્તની દશાનું વર્ણન છે. તેમાં આત્મરતિ અને આત્મામાં ક્રીડા કહી અને આત્માનંદ પણ કહ્યો છે, તેથી એવા મુક્ત પરમહંસને કાંઇ કર્તવ્ય નથી; તોપણ શિવ જીવના રક્ષણને માટે પ્રલય કરનારી પોતાની શક્તિને નિયમમાં રાખીને વિચરે છે. એ વાક્યથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ઘોર શક્તિને નિયમમાં રાખે છે, તેથી અને ઉપાસક ભક્તના દોષને લીધે શિવ મોક્ષ આપતા નથી. અને વિષ્ણુ ભોગ નથી આપતા તેમાં કારણ એવું છે કે ભોગમાં દોષ છે, કારણ કે લક્ષ્મીના સંબંધથી મદ ઉત્પન્ન થાય છે અને મદ થતાં પછી પાત થાય છે, તે વિષે ભાગવત દશમસ્કંધ અ. ૮૧ માં કહ્યું છે કે—

भक्तायाचित्रा भगवान्हिसंपदो राज्यंविभूति र्न समर्थयत्यजः
अदीर्घ बोधाय विचक्षणःस्वयं पश्यन्निपातं धनिनांमदोद्भवम्॥३७॥

(ભગવાન અદીર્ઘબોધ (અપક્વ સમજણવાળા) ભક્તને સંપત્તિ અને રાજ્ય—ઐશ્વર્ય આપતા નથી કેમકે ધનિકને મદથી થયેલો નિપાત પોતે જુએ છે તેથી સંપદાદિ તે ભક્તને આપતા નથી) આ શ્લોકની પૂર્વના પ્રસંગમાં સુદામા બ્રાહ્મણે ભક્તિ માગી છે કે જન્મ જન્મમાં ભગવદ્‌ભક્તિ મળે. આ જન્મમાં ભગવાને સંપદા આપી તેવી બીજા જન્મમાં પણ મળે તો ભક્તિ થાય નહિં તેથી બીજા જન્મમાં સંપદાદિનું કામ નથી, કારણ કે તેથી ભક્તજનનો સત્સંગ થાય નહિં અને સત્સંગ વિના નિસ્તાર પણ થાય નહિં. કેમકે મુક્તિદ્વાર સત્સંગ

છે ઇત્યાદિ૦ ભગવાન્ ભક્તને સંપદા આપતા ન   તેનું કારણ એ છે કે સંપત્તિ, રાજ્ય, લક્ષ્મી, ઐશ્વર્ય એ બુદ્ધિ૦યામોહક છે એમ જાણીને અને જે ધનિક છે તેનો મદથી પાત થાય છે તે જોઈને તે આપતા નથી. મદ કરવાનો લક્ષ્મીનો સ્વભાવ છે કોઇએ કહ્યું છે કે સંપત્તિ એ એક રોગ છે રોગનો અને સંપત્તિનો સ્વભાવ તુલ્ય છે જેમકે—

बाधिरयति कर्ण विवरं वाचंमूकयति नयनमंधयति
विकृतयतिगात्र यष्टिं संपद्रोगोऽयमद्भुतो राजन् ॥

[હે રાજન્ સંપદ્ એ એક અદ્ભુત રોગજ છે કર્ણના છેદ પૂરી નાખે છે તેથી કોઈનું કહેલું સંભળાતું નથી, અને વાણી બંધ કરે છે એટલે પરોપકાર સંબંધી તેનાથી કાંઇ બોલાતું નથી, અથવા કોઈ પૂછે તેનો ઉત્તર દઈ શકાતો નથી. અને નેત્રથી અંધ થાય છે એટલે પારકું દુઃખ સૂઝતું નથી. પોતાના સમાન સર્વ સુખી છે એમ સમજે છે, એ પણ વિકારજ છે ઇત્યાદિ દોષ રોગ બરાબર છે અને તે દોષ ધનના મદથી ઉત્પન્ન થાય છે] એટલા કારણથી ધનિકનો પાત થાય છે અને રાજ્યના અંતે નરક છે એમ પણ કહેવાય છે, માટે એ સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાન્ પોતાના ભક્તને ભોગ અને ભોગનું સાધન આપતા નથી હવે આપવું તો બાજુપર રહ્યું પણ પોતે જેના ઉપર અનુગ્રહ ઇચ્છે છે તેનું દ્રવ્ય હરણ કરે છે તે વિષે કહ્યું છે કે **यस्याहमनुगृह्णामि हरिष्येतद्धनंशनैः ॥** (ભા. ૧૦–૮૮–૮) ભગવાન કહે છે કે જેના ઉપર હું અનુગ્રહ કરૂંછું તેનું દ્રવ્ય ક્રમે કરીને હરણ કરૂંછું. એ ઉપરથી એ નિષ્કર્ષ થયો કે ભગવાન્ ભક્તને ભોગ આપતા નથી.

શ્રીદેવકીનંદજી પોતે અભિપ્રાય એવો લખે છે કે——ભોગ અને મોક્ષ એ બંને ફલ આપવામાં શિવ અને વિષ્ણુ બન્ને સમર્થ છે તોપણ તેનના ગુણનો વિશેષ વિચાર કરતાં ભોગ શિવદ્વારા મળે છે અને મોક્ષ વિષ્ણુદ્વારા મલે છે. એ આપવા-

વાળા તો પરૂષોત્તમજ છે તેથી એમાં વિષ્ણુદ્વારા, શિવદ્વારા એવું પદ ધર્યું છે એવો અર્થ પણ કેમ થયો? એ શંકા થાય ત્યાં "भोगः शिवेन मोक्षस्तु विष्णुनेति विनिश्चय" એમાં "શિવેન" તથા 'વિષ્ણુના' એ બંને તૃતીયા વિભક્તિ છે એ તૃતીયાને કરણ કહે છે, તો કર્ત્તા પ્રધાન રહે છે, અને કરણથી કર્ત્તા ભિન્ન રહેવા જોઈએ તેથી આપનાર પુરૂષોત્તમ. પરંતુ તેમનાદ્વારા આપે છે એવો સ્વસિદ્ધાન્ત છે. અને તેજ વાત શ્રીભાગવત સ્કંધ ૧૦ અધ્યયા ૫૧ માં કહેલી છે કે—

वरं वृणीष्व भद्रंते ऋते कैवल्य मद्य नः

एक एवेश्वरस्तस्य भगवान्विष्णुरव्ययः ॥२०॥

દેવ મુચુકુંદ પ્રત્યે કહે છે કે) તારૂ કલ્યાણ થાઓ પરંતુ મોક્ષ વગર જે ઇચ્છા હોય તે વરદાન માગ, કેમકે મોક્ષ આપવાને સમર્થ તો કેવળ પુરૂષોત્તમજ છે હમે નથી.) એ શ્લોકની પૂર્વ શ્લોકમાં કહ્યું કે કાળ સર્વ પ્રજાનો નાશ કરે છે તો મારો પણ નાશ થશે તો હું વરદાન કેમ માગું? ત્યારે દેવોએ કહ્યુ કે તારૂ કલ્યાણ થાઓ. અર્થાત્ કાલ તારો સહસા ગ્રાસ નહિં કરે અને તું વર માગ્ય. મુચુકુંદે વિચાર્યું કે કાલ ગ્રાસ ન કરે તો મોક્ષજ આપો, ત્યારે દેવોએ કહ્યું કે મોક્ષ વગર જે માગો તે આપીએ, મોક્ષના આપનાર તો પુરૂષોત્તમ છે કારણ કે હમો પ્રવૃતિનું કાર્ય કરી શકીએ છીએ, અને તેમાંજ અમારો અધિકાર છે, પરંતુ નિવૃતિના કાર્યમાં તો તેજ સ્વતંત્ર છે, અમારાથી મોક્ષ આપી શકાય નહિં.

આ પ્રસંગથી એજ પ્રતિપાદિત થયું કે મોક્ષ આપવાવાળા પુરૂષોત્તમજ છે તેમજ શ્રીમદ્ભાગવત સ્કંધ ૧ અ. ૨ શ્લોકમાં કહ્યું છે કે "श्रेयांसि तत्रखलु सत्त्वतनोर्नृणांस्युः" (મનુષ્યનું કલ્યાણ તો ભગવાન્થીજ થાય છે) સત્વગુણોપાધિ ભગવાન્ના ભજનથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે કાંઇ તમોગુણોપાધિ શિવના કે રજોગુણોપાધિ બ્રહ્માના ભજનથી થતો નથી.

હવે વિષ્ણુના ભજનથી જે મુક્તિ મળે છે તે સગુણ મુક્તિ છે, પરંતુ નિર્ગુણ મુક્તિ તો શ્રીપુરૂષોત્તમની સેવાથી પ્રાપ્ત થાય છે તે વિષે નિબંધ શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે—

भजनं सर्वरूपेषु फलसिद्ध्यैतथापि तु
आदिमूर्तिःकृष्ण एव सेव्यःसायुज्यकाम्यया ॥ १२ ॥
निर्गुणा मुक्तिरस्माद्धि सगुणा साऽन्य सेवया
ज्ञानेपि सात्त्विकी मुक्ति र्जीवन्मुक्तिरथापिवा ॥१४ ॥

ભગવાન્‌નું સર્વ રૂપવિષયક ભજન ફ્લસિદ્ધિને માટે છે તોપણ સાયુજ્ય મુકિતની પ્રાપ્તિ તો સર્વ દેવના તેમજ સર્વ અવતારોના મૂલભૂત શ્રીકૃષ્ણની સેવાથીજ છે. બીજાં રૂપોની સેવાથી તો સગુણમુકિત મળે છે, તેમજ જ્ઞાનમાર્ગમાં સાત્વિકી મુકિત મળે છે, તે પણ સત્વગુણવિશિષ્ટ હોવાથી સગુણ છે અ-થવા જીવન્મુકિત મલે છે તે પણ સગુણ છે ભગવાનથી અતિરિ-કત સર્વે સગુણ છે એક ભગવાન્‌જ નિર્ગુણ છે. કહ્યું છે કે—

"हरिर्हि निर्गुणः साक्षात्" "तंभजन्निर्गुणोभवेत्" "मन्निष्ठ निर्गुणं स्मृतम्" इत्यादि વાકયોથી એજ સિદ્ધ થાય છે કે ભગ-વત્સાયુજ્ય છે તેજ નિર્ગુણ મુકિત છે.

સર્વ ભગવદ્રૂપ વિષયક ભજન ફ્લસિદ્ધિને માટે છે, તે સર્વ રૂપ કયાં કયાં તે કહે છે કે યજ્ઞરૂપ હરિ, સાકારબ્રહ્મ, સૂ-ર્યાદિ રૂપધારી હરિ અને દુર્ગા, ગણપતિ આદિ દેવો તે તે રૂપથી શ્રીહરિ છે એમાંથી જેનું ભજન કર્યું હોય તે ફળદાયક છે પરંતુ નિર્ગુણમુકિતની ઇચ્છા હોય તેણે તો સર્વના આદિ મૂળ રૂપ શ્રીપુરૂષોત્તમ (કૃષ્ણ) નીજ સેવા કરવી. જો કે સર્વ જગત્ ભગવાને બનાવ્યું છે, તેમજ જીવને માટે ભકિતમાર્ગ પણ બ-નાવ્યો અને વિભૂતરૂપના ભજનનું સાધન અને તેનાં ફળ પણ તેમણેજ બનાવ્યાં છે, પરંતુ પર્ણ ફળનું દાન તો પોતાને હાથેજ રાખ્યું છે કારણ કે સર્વના મૂળભૂત પોતે છે તેથી મૂળની ભકિત

કરવી ઉચિત છે. હવે પૂર્ણ ફળ કયું ? સાયુજ્ય મુક્તિ. વેદમાં કહ્યું છે કે "ब्रह्मविदाप्नोतिपरम्" (બ્રહ્મને જાણનાર પરને પ્રાપ્ત થાય છે.) એમાં જે ભગવત્ પ્રાપ્તિ કહી તેજ સાયુજ્યમુક્તિ. એ અને નિર્ગુણમુક્તિ બન્ને એકજ અર્થમાં છે. સગુણની સેવાથી સગુણમુક્તિ મળે અને નિર્ગુણની ભક્તિથી નિર્ગુણમુક્તિ મલે તે સ્પષ્ટ જ છે, મૂળરૂપ શ્રીહરિ શિવાય સર્વ સગુણ છે. અહિં શંકા થાય કે જ્ઞાનમાર્ગથી મળતી મુક્તિ નિર્ગુણ કે સગુણ? ત્યાં કહે છે કે જ્ઞાનથી સાત્વિકમુક્તિ મળે છે, અને જ્ઞાન સત્વગુણથીજ પ્રાપ્ત થાય છે કેમકે "सत्वात्संजायते ज्ञानं" એ વાક્યથી સિદ્ધ છે અને તે જ્ઞાનોત્તર મોક્ષ થાય છે કેમકે "ऋतेज्ञानान्नमुक्तिः" એ વાક્યમાં જ્ઞાન વિના મોક્ષ નથી એમ કહ્યું છે, તેથી જ્ઞાનથી મુક્તિ છે તે સાત્વિકી હોવાથી સગુણ છે, અને જ્ઞાનોત્તર જેને ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે તે ભગવાનને પ્રાપ્ત થાય છે તે વિષે કહ્યું છે કે "तेप्राप्नुवंति मामेव" જ્ઞાનયુક્ત ભક્તિ કરનાર મને (ભગવાનને) પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તે જ્ઞાનયુક્ત ભક્તિથી મુક્તિ નિર્ગુણ છે તેથી જ્ઞાનમાર્ગ કરતાં ભક્તિમાર્ગનો ઉત્કર્ષ છે.

અહિં એવી શંકા થાય કે, શિવ અને વિષ્ણુ સમાન હોય તો બન્ને મુક્તિ કેમ ન આપે ? ઉત્તર- "ज्ञानान्मोक्ष" જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે અને તે જ્ઞાન સત્વગુણથી ઉત્પન્ન થાય છે તો સત્વગુણાધિષ્ઠાતા વિષ્ણુથીજ મોક્ષ સુલભ છે, અને જ્ઞાનને પ્રતિબંધ કરનાર અજ્ઞાન તે તમોગુણજન્ય છે અને મોક્ષમાં પ્રતિબંધક ભોગ છે તો તમોગુણાધિષ્ઠાતા શિવથી ભોગ સુલભ છે એ વાત નિશ્ચય સિદ્ધ થાય છે.

વળી એમ પણ પ્રતિપાદન કર્યું કે ભોગ અને મોક્ષ બંને શિવ પણ આપી શકે છે, અને વિષ્ણુ પણ આપી
તેમાં ભક્તિમાર્ગીયની કોઈ રીતે ક્ષતિ નથી કેમકે ભક્તિમાર્ગમાં તો ભોગ અને મોક્ષ બંનેનો સ્વીકાર નથી.

એ પ્રકારે જીવવિચારીત મોક્ષ ચાર પ્રકારથી નિરૂપણ કર્યો, અર્થાત એ લૌકિક મોક્ષ છે, ઇશ્વર વિચારિત નથી તેથી ભકિતમાર્ગમાં સ્વીકારેલો નથી, એ વાત પણ નિશ્ચય છે વળી એક શંકા ઉત્પન્ન થાય છે કે ભકિતમાર્ગમાં મોક્ષનો સ્વીકાર નથી તો શ્રીમદાચાર્યજીએ મોક્ષનું પ્રતિપાદન કેમ કર્યું ? જો કે મોક્ષ બે પ્રકારનો છે એક સ્વતોમોક્ષ અને એક પરતોમોક્ષ પરતો મોક્ષ ઉપર કહેલા ભેદથી અને સ્વતે મોક્ષ સાંખ્યશાસ્ત્રોકત અને યોગશાસ્ત્રોકત એવી રીતે બે પ્રકારનો, તેમજ પરતો મોક્ષ પણ બે પ્રકારનો એક પાશુપત શસ્ત્રોકત અને બીજો પંચરાત્રોકત એ રીતે ચાર પ્રકારનો મોક્ષ પ્રતિપાદન કરવામાં શું હેતુ છે ? તેના ઉત્તરમ કહે છે કે, જો કે ભકિતમાર્ગમાં . મોક્ષમાંથી કોઇનું પણ ગ્રહણ નથી, પરંતુ કદાચિત કોઈ ભકિતમાર્ગીય જીવને એ મોક્ષમાં ઇચ્છ થાય તે સારૂ તેનું પ્રતિપાદન કરી બતાવ્યું કે એ મોક્ષ ગ્રહણ કરવાયોગ્ય નથી. આ બાલબોધ ગ્રંથ સમજનાર જીવ તેવા મોક્ષમાં ભુલથી ગ્રહણની ઇચ્છા કરે નહિં, ત માટે તે મોક્ષનું વર્ણન કર્યુ છે તે ઉચિતજ છે. હવે પહેલાં એમ તો કહ્યું છે કે ભોગ શિવ આપે છે અને વિષ્ણુ મોક્ષ આપે છે. તો ભકિતમાર્ગીય જીવને મોક્ષની તો ઇચ્છા છે નહિં, તેથી વિષ્ણુની ઉપાસનાની આવશ્યકતા નથી. પરંતુ ભગવત્સેવામાં અનેક પદાર્થની અપેક્ષા રહે છે તેથી જે પદાર્થ તેવા ભકત પાસે ન હોય તેને માટે અર્થાત્ ભોગને માટે શિવની ઉપાસના કરે કે કેમ ? ત્યાં કહે છે કે "लोकेऽपियत्प्रभुर्भुंक्ते तन्नयच्छति कर्हिचित्" લોકમાં એ પ્રસિદ્ધ વાત છે કે જે પદાર્થ પ્રભુને માટે છે તે કોઈ આપી શકે તેમ નથી. તો પ્રકૃતમાં જે પદાર્થ પ્રભુ (કૃષ્ણ)ના ભોગને માટે જોઇએ તે પદાર્થ કોઈ (શિવ) પણ આપી શકે નહિં. અર્થાત્ શિવ એવો ભોગ આપતા નથી. જો કદાચત્ ભગવાન્ ન આપે અને શિવ આપે તો ભગવાનના ભકત કામના પૂરણ કરવાના સ્વભાવમ ન્યૂ-

નતા આવે, કેમકે ભગવાને કહેલું છે કે સર્વ પદાર્થ મારી ભક્તિથી મારા ભકતને મલે છે અર્થાત તે હું આપુછું, તે વિષે શ્રીમદ્ભાગવત એકાદશસ્કંધ અધ્યાય ૨૦ માં કહ્યું છે કે—

यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत्
योगन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि ॥ ३२ ॥
सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तोलभतेऽञ्जसा ।
स्वर्गापवर्गं मद्धाम कथंचिद्यदिवाञ्छति ॥ ३३ ॥
न किंचित्साधवो धीरा भक्ता ह्येकान्तिनो मम ।
वाञ्छन्त्यपि मयादत्तं कैवल्य मपुनर्भवम् ॥ ३४ ॥
नैरपेक्षं परं प्राहु र्निःश्रेयसमनल्पकम् ।
तस्मान्निराशिषे भक्ति र्निरपेक्षस्य मे भवेत् ॥ ३६ ॥

અર્થ—(ભગવાન કહે છે) કર્મ, તપ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, યોગ, દાનધર્મ, તીર્થયાત્રા અને વ્રત આદિ એ સર્વ કલ્યાણનાં સાધન છે. એનાથી જે કાંઈ ફળ થવાનું હોય છે, તે સર્વ મારા ભકતને મારી ભકિતથી પ્રાપ્ત થાય છે તે પણ અનાયાસે. વળી તેને સ્વર્ગ કે મોક્ષ અથવા ભગવદ્ધામ (વૈકુંઠ)ની ઇચ્છા હોય તો તે સર્વ મલે છે. પરંતુ તે ભકતોને એની ઇચ્છાજ હોતી નથી. જે અનન્ય અને ધીર ભગવાનના ભકત છે તે ભગવાને આપેલા મોક્ષને પણ લેતા નથી, તો સ્વર્ગાદિકની તો શું વાત. તેમની નિરપેક્ષતા એજ તેમનું કલ્યાણ છે એમાં સાધન મારી ભકિત છે, તે પણ પ્રાર્થના રહિત હોવી જોઇએ, કારણ કે ભગવાન્ નિરપેક્ષ છે તો તેમની ભકિત પણ નિરપેક્ષજ જોઇએ, એવા ભકત ભગવાનની પ્રાર્થના ન કરે, તો પછી શિવાદિકની તો કેમજ કરે. ભગવાનની પ્રાર્થના કરનાર ભકતની નિંદા કહેલી છે જેમકે, "यस्त आशिष आशास्ते न स भृत्यः सवै वणिक्" જે ભકત ભગવાન્ પાસે (પુત્રાદિની) પ્રાર્થના કરે છે તે સેવક નહિં પણ

વેપારી (વાણીઓ) સમજવો. એ વાકયમાં એવું સૂચવ્યું કે જે ભકત ધન માટે કે પુત્રાદિ માટે ભગવાનની ભકિત કરે છે, તે ભકત ન જાણવો. કેમકે એવી ભકિતમાં હેતુ ધનાદિક હોય છે, ભગવત્પ્રાપ્તિ હેતુ નથી. તેથી જેમ બીજો વણજ–વ્યાપાર કરે અને ધનાદિક પેદા કરે તેવો એ પણ એક વ્યાપાર છે, જેમ વ્યાપારમાં પ્રથમ ધન રોકવું પડે છે અને પછી તેથી વધારે પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ અહીં ધનાદિકની ઇચ્છાવાળા ભકતોની ભકિતમાં પણ મંદિરાદિકમાં ખર્ચ કરે અને પછી ભકિતવડે ધનાદિ પ્રાપ્ત કરે, એ રીતે એ ભકિત અને વ્યાપારનું સામ્ય છે તેથી તેવી ભકિત કરનારને ભકત નહીં કહેતાં વણિક કહ્યો તે યોગ્યજ છે.

હવે જ્યાં અર્થપ્રાપ્તિ માટે ભગવાનની પ્રાર્થનાજ અનુચિત ઠરી તો શિવાદિકની પ્રાર્થના અથવા ઉપાસનાનો અવકાશજ નથી, અર્થાત્ ભકતે અન્યાશ્રય કરવોજ નહિં. તેમ ભગવાનની પણ પ્રાર્થના કરવી નહિં, કેમકે ભગવાન અંતર્યામી છે અને ભકતાભિલષિત સર્વ આપવામાં સમર્થ છે તેથી પ્રાર્થનામાં ઉભયતઃ દોષ છે. વિશેષ લખવાનું પ્રયોજન નથી. ૧૪

શ્રીપુરૂષોત્તમજી એવો અભિપ્રાય લખે છે કે, શિવ સ્વભોગ્ય મોક્ષ કોઈને આપતા નથી, અને વિષ્ણુ સ્વભોગ્ય ભોગ કોઇને આપતા નથી એમ કહ્યું છે. તે ઉપર શંકા થાય કે– શિવ કોઇને મોક્ષ ન આપે તો પાશુપતશાસ્ત્રનું મોક્ષશાસ્ત્રપણ ન ગણાય, અને ભગવાનની ભકિતથી સર્વ મનોરથ પુર્ણ થાય છે એમાં પણ વિરૂદ્ધતા આવી. કહ્યું છે કે—

“अपत्यं द्रविणं दाराहारा हर्म्यं हयागजाः ।
सुखानी स्वर्ग मोक्षौ च न दूरे हरि भक्तित ”

જો જીવને ભગવદ્દભકિત છે તેને પુત્રાદિ સંતતિ, ધન, સ્ત્રી, હારાદિભૂષણ, ઘર, ઘોડા, હાથી અને સ્વર્ગ તથા મોક્ષ એ સર્વ પદાર્થ દૂર નથી, જો દૃઢ ભકિત હોય તો સર્વ મળે છે.

ભકિત કલ્પતરૂ છે, જે પદાર્થ જોઇએ તે સર્વ મલી શકે છે. એ શંકા થાય ત્યાં કહે છે અને પ્રથમના શ્લોકમાં કહ્યું કે સ્વભોગ્ય આપતા નથી તેના સમાધાનમાં કહે છે (૧૪)

मूलम्—अतिप्रियाय तदपि दीयते क्वचिदेव हि ।
नियतार्थ प्रदानेन तदीयत्वं तदाश्रयः ॥१५॥

सान्वयपदार्थः—अतिप्रियाय (પોતાના) અતિશય પ્રીતિપાત્રને हि જે હેતુ માટે क्वचित् કોઇક વખતે एव જ दीयते આપે છે (અને) नियतार्थप्रदानेन નિયમપૂર્વક અર્થ [ભોગ અને મોક્ષ] ના દાને કરીને तदीयत्वं તેનાપણું અને तदाश्रय તેનો આશ્રય [સિદ્ધ થાય છે.]

શબ્દાર્થ—પોતાના અતિશય પ્રીતિ પાત્રને કોઇક વખતેજ આપે છે અને નિયમપૂર્વક અર્થ એટલે ભોગ અને મોક્ષના દાને કરીને તેનાપણું અને તેનો આશ્રય સિદ્ધ થાય છે.

વિવેચન—જે ભકત અતિપ્રિય છે અર્થાત્ પરમપ્રીતિનું પાત્ર છે તેને સ્વભોગ્ય પદાર્થ પણ આપે છે. એ પણ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે કે ન આપે તો કૃપણ કહેવાય. પરંતુ કોઇકજ તાદૃશ ભકત હોય તેવાનેજ આપે છે. જેમકે મહાદેવે મયદાનવને મોક્ષ આપ્યો અને બાણને મોક્ષ આપ્યો. અને ભગવાને ઉપરિચર વસુને ભોગ આપ્યો, તેથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે સર્વથા નથી આપતા એમ નથી પરંતુ કોઇક વખતે અતિપ્રિયનેજ આપે છે, તેથી ભોગ અને મોક્ષ આપવાની શિવ, વિષ્ણુ બેયમાં શકિત છે. ઉપર પ્રમાણે સિદ્ધ થવાથી પૂર્વનો સંદેહ દૂર થાય છે અને પાશુપત શાસ્ત્રનું મોક્ષશાસ્ત્રપણું પણ કાયમ રહે છે.

હવે એમ શંકા થાય કે, પાશુપતશાસ્ત્રમાં તથા નારદ પંચરાત્રમાં શિવભકિતને અને વિષ્ણુભકિતને સાધન કહેલું છે તે પ્રમાણથી સિદ્ધ થતાં કોઇને અતિપ્રિયપણું કેમ? ઉત્તર—

પાશુપતમાં અથવા પંચરાત્રમાં કહેલાં ધનના સમુદાયથી અતિ પ્રિયપણું થાય છે, અને તે જણાય છે, એટલે ફલબલથી અનુમાન થાય છે કે આ અતિપ્રિય છે અને આ સાધારણ છે. અતિ પ્રિય હોય તેને તો સ્વભોગ્ય મુક્તિ ભોગ યથાક્રમ શિવ અને વિષ્ણુ આપે છે, અને જે સાધારણ ભક્ત છે તેને તો શિવ ભોગ આપે છે અને વિષ્ણુ મોક્ષ આપે છે. તેથી અતિપ્રિયને ફલની અધિકતા છે, તેવું તેનું સાધન પણ ઉત્તમ છે તે કહે છે કે, "नियतार्थप्रदानेन तदीयत्वं तदाश्रयः" અતિપ્રિયપણાનું અનુમાન ફલબલથી થાય છે, એવું પ્રથમ કહ્યું છે; તેથી તેનું પ્રતિપાદન કરે છે કે જે અતિપ્રિય હોય તેને આપવા માટે શિવે મોક્ષ નિયત કરી રાખ્યો છે અને વિષ્ણુનો અતિપ્રિય હોય તેને માટે ભોગ નિયત કરી રાખ્યો છે. તેથ જેને શિવે મોક્ષ આપ્યો હોય તે શિવનો અને જેને વિષ્ણુએ ભોગ આપ્યો હોય તે વિષ્ણુનો અતિપ્રિય એમ અનુમાન થાય છે. હવે જેનું નિયત અર્થદાન હોય તેમાં તેનું તદીયપણું અને તદાશ્રય એ બે સાધન સિદ્ધ થાય છે. તદીયત્વ એમાં तस्येदं तदीयं અને तदीयस्यभावः तदीयत्वम् એવી વ્યુત્પત્તિ છે તો तस्येदं એટલે તેનો તેમાં સંબંધ છે અને तदीयत्व એટલે તેના સંબંધશાલી ધર્મ. એવો તેનો અર્થ છે અને તદાશ્રય એટલે તેનો આશ્રય એ બંને સાધન છે.

વળી તદીય એટલે તેનો તે એટલે તે ભગવાનનો. એમ કહેવું હોય તો ભગવદીય એમ કહેવાય, અને તે વિષ્ણુનો એમ કહેવું હોય તો વૈષ્ણવ એમ કહેવાય; અને તદીયત્વ એટલે તદીયનો ધર્મ તો ભગવદીયત્વ એટલે ભગવદીયનો ધમ અને વૈષ્ણવત્વ એટલે વૈષ્ણવનો ધર્મ. જે ધર્મ દેખવાથી એમ જણાય કે આ ભગવદીય છે અથવા આ વૈષ્ણવ છે એ પહેલું સાધન છે. અને બીજુ તદાશ્રય એટલે તેનોજ આશ્રય, જેમ વિષ્ણુ સંબંધી એટલે વૈષ્ણવ તેને વિષ્ણુનો જ આશ્રય છે એજ પ્રમાણે શિવના

શેઠ... પુરુષોત્તમદાસ ...
... (G. B. S. R.)

વિષયમાં પણ સમજી લેવું. શિવનો જે તદીય તે શૈવ અને તદીયત્વ શૈવપણું અને તદાશ્રય એટલે શિવનો આશ્રય (૧૫)

હવે ઉપર કહેલાં પુરાણોકત તદીયત્વ અને તદાશ્રય એ બંને અતિપ્રિયત્વમાં સાથે મલીને કે એક એક જુદાં જુદાં સાધન છે? એમ જાણવાની ઇચ્છા હોય ત્યાં કહે છે કે—

मूलम्—प्रत्येकं साधनं चैत द्वितीयार्थे महाञ्छ्रमः
जीवाःस्वभावतो दुष्टा दोषाभावाय सर्वदा ॥१५॥

સાન્વયપદાર્થઃ—एतत् એ [વિષ્ણુ ભજન અને શિવ ભજન] प्रत्येकं એક એકના પ્રત્યે [એક એકનાં] साधनं સાધન (છે) च અને द्वितयार्थ બીજાના અર્થમાં અથવા બીજાના અર્થનેસારૂ (એટલે વિષ્ણુને ભોગ આપવામાં અને શિવને મોક્ષ આપવામાં) महान् [બન્નેને) મોહોટો श्रम શ્રમ થાય છે जीवाः જીવમાત્ર स्वभावतः સ્વભાવ [પોતાના દેવ મનુષ્ય અને આસુરાદિક ધર્મ] થી અથવા ભગવત્સેવા કરવી તે રૂપી પોતાનો સહજ ધર્મ છે તે નહિ કરવાથી दुष्टाः દોષવાલા (છે માટે) दोषाभावाय [તે] દોષના અભાવ (મટાડવા)ને સારૂ सर्वदा હમેશાં (શ્રવણાદિ કરવું)

શબ્દાર્થ—એ વિષ્ણુ ભજન અને શિવ ભજન એક એકના પ્રત્યે એક એકના સાધન છે અને બીજાના અર્થને સારૂ એટલે વિષ્ણુને ભોગ આપવામાં અને શિવને મોક્ષ આપવામાં બન્નેને મોટો શ્રમ થાય છે. જીવ માત્ર સ્વભાવ એટલે પોતાના દેવ મનુષ્ય અને આસુરાદિક ધર્મથી અથવા ભગવત્સેવા કરવી તે રૂપી પોતાનો સહજ ધર્મ છે તે નહિ કરવાથી દોષવાલા છે માટે તે દોષના અભાવનેસારૂ હમેશાં (શ્રવણાદિ કરવું.)

વિવેચન—કદિ એમ શંકા થાય કે શિવમાં મોક્ષ આપવાનું સામર્થ્ય છે અને વિષ્ણુમાં ભોગ આપવાનું સામર્થ્ય છે તોપણ બધાને શિવ મોક્ષ આપતા નથી અને વિષ્ણુ ભોગ આ-

પતા નથી તો એમના ઉદારપણામાં ખામી આવે તેના સમાધાન માટે કહે છ કે "द्वितीयार्थमहाञ्छ्रमः" શિવ સર્વને ભોગ આપે છે અને વિષ્ણુ મોક્ષ આપે છે તો શિવને મોક્ષ આપવામાં શ્રમ થાય છે અને વિષ્ણુને ભોગ આપવામાં શ્રમ થાય છે એ બે શ્રમ શાથી થાય છે તે પછીથી કહેવાશે પણ ઉપરની શંકાના નિરાસ માટે કહે છે કે તે ઉદારપણામાં ખામી આવતી નથી કેમકે લોકમાં એવી રીત છે કે ઉદાર હોય તે પણ જે કાંઈ વિનાશ્રમથી આપી:શકાય તેટલુંજ આપે છે શ્રમ કરીને આપતા નથી.

ઉપરના શ્લોકનો બીજા પ્રકારથી અર્થ વિવૃતિમાં કર્યો છે કે– પ્રથમ કહ્યું છે કે ફલબલથી અતિપ્રિયપણું જાણવામાં આવે છે તેમાં અતિપ્રિયત્વનું બીજુ સાધન કહે છે नियतार्थ એ શ્લોકથી સાધારણ ભક્તને આપવામાં નિયત કરેલા અર્થનું દાન થતાં તદીયપણું અને તદાશ્રય કહેવાતું નથી. શિવ ભોગ આપે અને વિષ્ણુ મોક્ષ આપે તેમાં તદીયત્વ અને તદાશ્રય કહેવાય નહિં. અર્થાત્ અતિપ્રિયત્વનું એ સાધન થતું નથી. અતિપ્રિયપણાનું સાધન તો જ્યારે સાધારણને પણ બીજુ ફલ અપાય ત્યારે અતિ પ્રિયત્વ કહેવાય. ઉદારને આપવામાં સાધનની અપેક્ષા ન જોઇએ. ત્યાં કહે છે કે "महान्श्रमः" મોટો શ્રમ થાય છે. કેમ મોટો શ્રમ થાય છે? તે શ્લોકાર્ધથી કહે છે.

પ્રકાશમાં એમ જણાવે છે કે—ભક્તજનને જે અપેક્ષિત હોય તે ભગવાન્ આપેજ છે, અને ભગવાનનુંજ ભજન કરવું ઉચિત છે કહ્યું છે કે—

अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः ।
तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम् ॥ भा. द्वि. अ ३ श्लो. १०

(અકામ અથવા સર્વકામ અથવા મોક્ષનીજ કામના હોય તો ઉત્તમ ભકિતવડે ભગવાનનુંજ યજન કરવું) કોઈ પણ જા-

તની કામના ન હોય અર્થાત્ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો હોય તો, અ-થવા એ અધ્યાયમાં પૂર્વે કહેલી સર્વ કામના હોય તો, ભગવાન્-નુંજ યજન કરવું. કેમકે બીજા દેવની ઉપાસનાથી કદાચિત્ ફળ મલે તો એકાદ ફળ મલી શકે. સર્વ કામનાઓ ભગવાન્ સિવાય મલી શકે નહિં, તેથી સર્વ કામની ઇચ્છાવાળાએ પણ ભગવાન્ નુંજ યજન કરવું, અથવા મોક્ષની ઇચ્છા હોય તોપણ ભગવાન્-નીજ ભક્તિ ઉચિત છે; કારણ કે બીજાની ભક્તિથી મોક્ષ મલતો નથી એ પૂર્વે પ્રતિપાદન કર્યું છે. વળી પણ કહ્યું છે કે " एक एवश्वरस्तस्य " " श्रेयांसि तत्रखलु सत्वतनो नृणांस्यु " ઇત્યાદિ વચનથી પણ એમજ સિદ્ધ થાય છે કે મોક્ષને માટે પુરૂષોત્તમ-ભક્તિ કરવી.

કદી એમ શંકા થાય કે ધનાદિક શિવ આપે છે તો ભ-ગવદીયને પણ ધનાદિ શિવ આપે છે કે કેમ ? અને કદાચિત્ તેવો સ્વીકાર કરવામાં આવે કે શિવ આપે છે તો મોટી હાનિ છે; કેમકે ' नियतार्थप्रदानेन तदीयत्वं तदाश्रयैः " એ વાકય પ્ર-માણે શિવ ધનાદિક આપે તો તદીયત્વ અને તદાશ્રય તેમનું થાય તે અનુચિત છે; કેમકે ભગવદીયને ભગવાન્ સિવાય બી-જાના આશ્રયનો નિષેધ છે. કહ્યું છે કે " सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणंव्रजेत् " (સર્વ ધર્મોને છોડીને એક મારીજ શરણે આવ. (અર્જુનને ભગવાન કહે છે) વલી પણ " मदन्यत्ते न जानंति नाहं तेभ्यो मनागपि ભા. ૯-૪-૬૮" (ભક્તજન મારા વિના બીજું કાંઈ પણ જાણતા નથી અને હું મારા ભક્ત વિના બીજું જાણતો નથી) એ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, ભગ-વદીય વિના સાધારણને મોક્ષની ઇચ્છા હોય તો વિષ્ણુ ભક્તિ કરે અને ભોગની ઇચ્છા હોય તો શિવની ઉપાસના કરે. અને કદાચિત્ બેઉની ઇચ્છા હોય તો એકની ઉપાસનાથી મળે કે નહિં ત્યાં કહ્યું છે કે " प्रत्येकं साधनं चैतत् " શિવભજન અને વિષ્ણુ ભજન એક એક ફલનું સાધન છે. માટે બેઉની ઇચ્છા હોય તો

ભગવાનનો આશ્રય કરવો. ભક્તિમાર્ગમાં જે સ્થિત છે તે તો સ્વર્ગમાં, મોક્ષમાં કે નરકમાં સરખું પ્રયોજન દેખે છે કહ્યું છે કે "स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः" એમ છે ત્યારે તો ભોગ અને મોક્ષ બંનેની ભક્તિમાર્ગમાં અપેક્ષા નથી ત્યારે તો ભગવાનનો આશ્રય કેમ કરવો? એવી શંકા થાય ત્યાં કહે છે કે "द्वितीयार्थेमहान्श्रमः" (બીજા અર્થમાં) (અલૌકિક મોક્ષમાં મહોટો શ્રમ છે) એક લૌકિક મોક્ષ તો ચાર પ્રકારનો નિરૂપણ કર્યો, અને બીજો અલૌકિક ભક્તિમાર્ગીય મોક્ષ તેને માટે જે શ્રમ ભક્તિમાર્ગીય સાધનના આચરણરૂપ, તે ઘણો ભારે છે અર્થાત્ પ્રથમ કહ્યું છે તેથી સાધનથી, ફલથી, અને સ્વરૂપથી સર્વ રીતથી શ્રેષ્ટ છે. એ દ્વિતિયાર્થેમહાન્શ્રમ એનો બીજો અર્થ એવો કર્યો છે કે પ્રથમ લૌકિક મોક્ષ કહ્યો અને બીજો અલૌકિક તે વેદોક્ત. તેમાં મહોટો શ્રમ છે. વેદોક્ત મોક્ષને માટે જે સાધન છે તે ઘણું કઠણ છે તે આ પ્રસંગમાં કહ્યું નથી. તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે લૌકિક, વૈદિક ભક્તિમાર્ગીય એ ત્રણે માર્ગમાં ક્રમથી ત્રણ ભાવ રાખવા. શત્રુભાવ, ઉદાસીનભાવ અને મિત્રભાવ. અર્થાત્ લૌકિકમાં શત્રુભાવ અર્થાત્ અભાવ અને વૈદિકમાં ઉદાસીનભાવ અને ભક્તિમાર્ગીયમાં મિત્રભાવ.

હવે શ્રમ થવાનાં કારણ માટે કહે છે કે "जीवाःस्वभावतो दुष्टाः" એ જીવ તે કોણ કે લિંગ સહિત શારીરાત્મા જાણવો. શ્રીમદ્‌ભાગવત ચતુર્થસ્કંધ અ. ૨૯ માં કહ્યું છે કે—

एवं पंचविधं लिंगं त्रिवृत्षोडशविस्तृतम् ।
एष चेतनयायुक्तो जीवइत्यभिधायत ॥

પાંચ તન્માત્રા (શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ,) ત્રણ ગુણ (સત્ત્વ, રજ, તમ.) સોળ વિકાર (પૃથ્વિ, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ એ પંચમહાભૂત તથા શ્રોત, ત્વચા, ચક્ષુ, રસના, ઘ્રાણ એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને પાયુ, ઉપસ્થ, હસ્ત, ચરણ, મુખ એ

પાંચ કર્મેન્દ્રિય અને સોળમુ મન) એ ચોવીસ તત્વો મલીને લિંગદેહ સંજ્ઞા કહેવાય છે અને ચેતના એટલે બુદ્ધિ તે સુદ્ધાંતની જીવ એવી સંજ્ઞા છે, એવો લિંગદેહવિશિષ્ટ જીવ દુષ્ટ છે. વળી શંકા થાય કે વેદમાં લિંગદેહ વગર પણ જીવ કહેલો છે. અર્થાત્ કેવળ જીવ કહ્યો છે જેમકે "त्रयःप्राजापत्याःदेवा मनुष्या असुराश्च" ઇ૦ (પ્રજાપતિ સંબંધિ ત્રણ પ્રકારના જીવ છે. ૧ દેવ ૨ મનુષ્ય ૩ અસુર એ નામથી છે) વળી નારદપંચરાત્રમાં પણ કહ્યું છે કે " उत्पन्नास्त्रिविधाजीवादेवदानवमानवा " (ત્રણ પ્રકારના જીવ ઉત્પન્ન થયા છે; દેવ, દાનવ અને માનવ.)

હવે દેવત્વ અને દાનવત્વાદિ જે ધર્મ છે તે કેવલમાં રહેતા નથી, માટે આ સ્થળે લિંગસહિત જીવનું જ સૂચન છે; એનો સ્વભાવથીજ સહજ દોષ છે. જે દેવપણું, મનુષ્યપણું અને અસુરપણું એ ધર્મ છે, તેનાથી જીવ દુષ્ટ છે અર્થાત્ અવિદ્યા, કામ, અને કર્મ એનાથી જે ઉત્પન્ન થતી વાસના એજ દોષ છે, અને વાસના તે જીવોમાં રહેલી હોય છે, તે દોષરૂપ છે તેથી એ દુષ્ટ છે. મોક્ષાદિકના દાનમાં અયોગ્ય છે. જ્યારે એમના સ્વભાવ બદલે ત્યારે દોષ દૂર થાય. અને ત્યાર પછી તેમને મોક્ષાદિ દાન અપાય તેથી તેઓના સ્વભાવ બદલવામાં શિવ વિષ્ણુને મહા શ્રમ છે.

વળી મત્સ્યપુરાણની સમાપ્તિ વખતે ૨૮૯ મા અધ્યાયમાં કલ્પની કથા છે ત્યાં ત્રીસ કલ્પ કહ્યા છે, અને પછી સર્વ કલ્પની ચાર પ્રકારની કલ્પના કરી છે અને તે તે કલ્પમાં આરાધનીયદેવ પણ કહ્યા છે ત્યાં કહ્યું છે કે—

संकीर्णास्तामसाश्चैव राजसाःसात्विकास्तथा ।
रजस्तमोमयास्तद्व देते त्रिंशदुदाहृताः ॥१३॥
संकीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणां व्युष्टिरुच्यते ।
अग्नेःशिवस्य माहात्म्यं तामसेषुदिवाकरे ॥१४॥

राजसेषु च माहात्म्य मधिकं ब्रह्मणःस्मृतं ।
यस्मिन्कल्पेषु यत्प्रोक्तं पुराणं ब्रह्मणापुरा ॥१५॥
तस्यतस्य तु माहात्म्यं तत्स्वरूपेण वर्ण्यते ॥
सात्विकेष्वधिकं तद्वाद्विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् ॥१६॥
तेष्वेव योग संसिद्धा गमिष्यन्ति परांगातिम् ॥

અર્થ—૧ સંકીર્ણ ૨ તામસ ૩ રાજસ ૪ સાત્વિક એ ચાર પ્રકારના કલ્પ છે, પ્રત્યેક કલ્પ ગણે તો ત્રીસ છે, હવે સંકીર્ણ કલ્પમાં સરસ્વતીનુ અને પિતૃનું માહાત્મ્ય ચાલે છે, અને અગ્નિનું તથા શિવનું માહાત્મ્ય તામસ કલ્પમાં ચાલે છે, રાજસ કલ્પમાં બ્રહ્માનુ માહાત્મ્ય ચાલે છે, જે જે પુરાણ જે જે કલ્પનું કહ્યું તેનું માહાત્મ્ય તે કલ્પમાં ચાલે છે. સાત્વિક કલ્પમાં અધિકમાહાત્મ્ય હરિનું ચાલે છે, અને તે કલ્પમાં યોગીઓ ઉત્તમગતિને પામે છે. એ પ્રકારે કલ્પ કહીને તે કલ્પોમાં આરાધ્યદેવનું નિરૂપણ કરીને પણ મોક્ષ તો વિષ્ણુથીજ મળે છે અને સાત્વિક કલ્પમાંજ. એમ સ્પષ્ટ થયું એજ પ્રમાણે કૂર્મ પુરાણમાં પણ કહ્યું છે કે—

ध्यानं तपस्तथा ज्ञानं लब्ध्वा तेष्वेव योगिनः ।
आराध्य मां च गिरिशं यांति मत्परमंपदं ॥

ધ્યાન, તપ, તથા જ્ઞાન એ સર્વ પામીને સાત્વિક કલ્પમાં યોગી વિષ્ણુ અને શિવનું આરાધન કરીને પરમ પદને પામે છે. એ રીતે કૂર્મ પુરાણમાં પણ સાત્વિક કલ્પનાં પ્રકરણમાંજ એ વાત છે કે ધ્યાન, તપ અને જ્ઞાન એ સર્વ યોગીને પ્રાપ્ત થાય છે, અને વિષ્ણુ અથવા શિવનુ આરાધાન કરીને તે યોગી પરમ પદને પામે છે. તોએ સર્વ સાત્વિક કલ્પમાં બને છે.

પુરાણનું પણ સાત્વિકાદિ કલ્પાનુસારીપણું કહ્યું છે જેમ કે મત્સ્ય પુરાણમાં પુરાણ દાનના પ્રસંગમાં કહ્યું છે કે "सात्विकं ष्वथकल्पेषु" इ. તેથી એમ જણાય છે કે વિષ્ણુ માહાત્મ્ય યુક્ત પુરાણ હોય તે સાત્વિક અને બીજાં તામસ અથવા રાજસ સ-

ભજવાં વામન પુરાણમાં ૧૧ મા અધ્યાયમાં સુકેશિ અને મુનિઓના પ્રસંગમાં કહ્યું છે કે*—

देवानां परमोधर्मः सदा यज्ञादिकाः क्रियाः ।
स्वाध्याय वेद वेत्तृत्वं विष्णु पूजा रतिःस्मृता ।
दैत्यानां बाहुशालित्वं मात्सर्यं युद्धसत्क्रियाः
निंदनं नीतिशास्त्राणां हरभक्तिरुदाहृता ॥

અર્થ—દેવનો પરમધર્મ એ છે કે યજ્ઞાદિક ક્રિયા કરવી. અને સ્વાધ્યાય વેદ જાણવો. અને વિષ્ણુ પૂજામાં પ્રીતિ હોય. અને દૈત્યનો એ ધર્મ છે કે બળવાનપણું, માત્સર્ય, યુદ્ધ કરવું અને નીતિ શાસ્ત્રની નિંદા કરવી ઇ.

એવી રીતે સાત્વિક, રાજસ અને તામસ એ રીતે ત્રણ પ્રકારના જીવ છે, અને તેમના સ્વભાવ તેમજ ધર્માદિક ભિન્ન છે એમ સિદ્ધ થયું; તેથી સાત્વિક પુરાણોક્ત વિષ્ણુ અને શિવના ભજનથી સાત્વિક કલ્પમાં મુક્તિ થાય એ પણ નિશ્ચય થયું; તો સાત્વિક ભક્તનો સત્વગુણ દૂર કરી નિર્ગુણ કરી મોક્ષ આપવામાં વિષ્ણુને શ્રમ નથી; પરંતુ ભોગ આપવાથી સાત્વિક સ્વભાવ બદલાઇ રાજસ કે તામસ થાય તે ન થવા દેતાં તેને ભોગ આપી તેનો સાત્વિક સ્વભાવ કાયમ રાખવામાં વિષ્ણુને ઘણો શ્રમ છે. તેજ રીતે શિવના ભક્ત રાજસ કે તામસ હોય છે તેમનો

---

*પુલસ્ત્ય ઋષિ અને નારદજીના સંવાદમાં સુકેશી રાક્ષસની કથા છે કે સુકેશી રાક્ષસે તપ કરી શિવને પ્રસન્ન કર્યા, ત્યારે વરદાન એવું આપ્યું કે તેનું પુર (યાન) આકાશમાં કે જ્યાં ચાહે ત્યાં જાય, એક વખત મગધ દેશમાં એક મુનીનો આશ્રમ દેખી નીચે આવીને તેણે મુનિને પ્રશ્ન પૂછયો કે આલોકમાં અને પરલોકમાં કલ્યાણ શું? ત્યારે મુનિએ કહ્યું કે ધર્મ છે તે આલોકમાં અને પરલોકમાં કલ્યાણરૂપ છે. પછી પૂછ્યું કે ધર્મનું લક્ષણ શું? અને ક્યો ક્યો ધર્મ કોને કોને માટે છે તેના ઉત્તરમાં આ શ્લોક કહ્યા છે.

સ્વભાવ ફેરવી સાત્વિક કરે ત્યારે તેને મોક્ષ અપાય; તેમ કરવામાં શિવને બહુજ શ્રમ પડે છે. એ કારણથીજ વિષ્ણુ ભોગ અને શિવ મોક્ષ ઘણુ કરીને આપતા નથી, કાંઇ સાધનની આવશ્યકતા ઉદારતાની હાના કરનાર કહેવાતી નથી.

હવે કદાચિત્ સાધન પણ કર્યું ન હોય અને યોગ્યતા પણ ન હોય તોપણ મોક્ષાદિ દાન હોય અને તેથી જીવની ઉત્તમતા થાયતો એ અવતારનો ધર્મ નથી અર્થાત્ શિવ વિષ્ણુનો ધર્મ નથી પરંતુ મૂલરૂપ શ્રીકૃષ્ણનો ધર્મ છે. તેથી કોઈ પણ વાત અસંગત નથી.

એ પ્રકારે સાધકના દોષથી ભોગ મોક્ષાદિ દાનમાં વિષ્ણુ શિવને શ્રમ પડે છે, એ વાત નિરૂપણ કરીને સેવકના દોષ દૂર કરવાને માટે સાધનની આવશ્યકતા છે તેથી તેવાં સાધન કહે છે, તે સાધન ત્રણ અથવા પાંચ અથવા નવ સાધન છે તેની આવશ્યકતા છે, ત્રણ એટલે શ્રવણ, મનન, નિદધ્યાસન અને પાંચ જે પાશુપત શાસ્ત્રમાં પ્રથમ કહ્યાં છે તે, અને નવ તે નવધા ભક્તિ એ કર્તવ્ય છે-(૧૬)

શ્રીદેવકીનંદનજી પ્રકાશમાં લખે છે કે જીવ સ્વભાવથી દુષ્ટ છે કાંઇ સ્વરૂપથી દુષ્ટ નથી. કેમકે સ્વરૂપથી તો ભગવદશ છે ગીતાજીમાં કહ્યું છે કે " મમૈવાંશો જીવલોકે " જીવલોકમાં જીવ છે તે મહારો અંશ છે. વળી વ્યાસસૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે " अंशोनाना व्यपदेशात् " જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે તેથી તે સ્વરૂપથી દુષ્ટ નથી પણ સ્વભાવથી દુષ્ટ છે. બીજા પક્ષથી કહે છે કે જીવનો એ ધર્મ છે કે ભગવત્દાસપણાથી સદા ભગવત્સેવા કરવી તે નહિં કરવાથી તે દુષ્ટ છે, તે દોષનો નાશ કરવા માટે શ્રવણ કીર્તનાદિ ભક્તિ કરવી એજ અતિપ્રિય થવાનું સાધન છે.

એ રીતે શ્રવણાદિક કરવાનું કહ્યું તેનું ફળ શું તે આગળ કહે છે—

मूलम्—श्रवणादि ततःप्रेम्णा सर्वं कार्यं हि सिद्धयति
मोक्षस्तु विष्णोःसुलभो भोगश्च शिवतस्तथा॥१७॥

सान्वयपदार्थः—श्रवणादि (શ્રીભાગવત શાસ્ત્રનું) શ્રવણ વિગેરે કરવું (આદિપદ વડે કીર્ત્તન અને સ્મરણ વિગરે નવવિધ ભજન લેવું) ततः તે (શ્રવણાદિક) થી અથવા (દોષ મટી જાય) તે પછી प्रेम्णा (શ્રીભગવાનમાં થયેલા) પ્રેમ વડે सर्वं (આ-લોક અને પરલોક સંબંધી) બધું कार्यं કરવા યોગ્ય કામ सिद्धयति સિદ્ધ થાય છે (અને) मोक्षः મોક્ષ तु તો विष्णो શ્રીવિષ્ણુથી सुलभः સુલભ છે तु અને भोग ભોગ शिवतः શિવ-જીથી તેમ (સુલભ છે).

શબ્દાર્થ—શ્રીભગવત શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવું અને આદિપ દથી કીર્તન વિગેરે નવવિધ ભજન કરવું, તેથી દોષ મટી જાય તે પછી શ્રીભગવાનમાં થયેલા પ્રેમ વડે આલોક અને પરલોક સંબંધી બધું કરવા યોગ્ય કામ સિદ્ધ થાય છે. અને મોક્ષ તો શ્રીવિષ્ણુથી સુલભ છે અને ભોગ શિવજીથી સુલભ છે.

વિવેચન—સદાસર્વદા શ્રવણ કીર્તનાદિ કરવાથી શાસ્ત્ર પ્રતિ-પાદ્ય પ્રભુમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે, તે પ્રેમથી તદીયત્વ અને તદાશ્રય સિદ્ધ થાય છે, એ નિશ્ચયપણું જણાવવા हि શબ્દ મુકયો છે. હવે વિષ્ણુને ભોગ આપવામાં અને શિવને મોક્ષ આપવામાં બહુ પરિશ્રમ પડે છે એ વાત સારી રીતે પ્રતિપાદન કરી; તો એ બંને દુર્લભને ભાજુપર રાખી સુલભનું ગ્રહણ કરાય છે કે વિષ્ણુથી મોક્ષ સુલભ છે અને શિવ પાસેથી ભોગ સુલભ છે તેથી મોક્ષને માટે વિષ્ણુ ભક્તિ કરવી જોઇએ.

હવે પ્રકાશમાં શ્રીદેવકીનંદનજી લખે છે કે શ્રવણાદિક સાધન સમુદાયથી દોષ નિવૃતિ થાય છે. અને તે પછી ભગવાનમાં સ્નેહ ઉત્પન્ન થાય છે; અને ભગવાન્માં સ્નેહ થવાથી ઐહિક એટલે આલોક સંબંધી તથા પારલૌકિક એટલે પરલોક સંબંધી જે જે

કાર્ય હોય તે સર્વ સિદ્ધ થાય છે, એટલે પ્રભુના ભક્તને કોઇ પણ કાર્ય અવશિષ્ટ રહેતુ નથી- અહિં શંકા થાય કે પારલૌકિક કાર્ય તો મોક્ષનેજ ગણવું જોઇએ કેમકે કહ્યું છે કે " कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबंधः परंव्रजेत् " શ્રીકૃષ્ણના કીર્તનથીજ સંસારથી છૂટીને પર પદને પામે છે, તો એ મોક્ષ જ કહેવાય, અને પેહેલાં એમ કહી ગયા કે ભક્તને મોક્ષની અપેક્ષા હોતી નથી. ઉત્તર- એ કહેવું ઠીક છે. પરંતુ પ્રેમ રહિત શ્રવણ કીર્તનાદિ કર્યું હોય તો મોક્ષમાત્ર ફળ થાય પરંતુ પ્રેમ સહિત ભક્તિનું ફલતો મોક્ષથી અધિક છે. કહ્યું છે કે—

सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत ।
दीयमानं न गृह्णंति विना मत्सेवनं जना ॥

ભગવાન્ કહે છે કે હું ભક્તને સાલોક્ય, સાર્ષ્ટિ, સામીપ્ય, સારૂપ્ય એ ચાર પ્રકારના મોક્ષ તથા એકત્વ આપુ છું તોપણ મારી સેવા વિના તે કાંઈ પણ લેતા નથી. એવા ભક્તને ભગવાન પણ ભક્તિ વિના બીજું કાંઈ આપતા નથી. અને આ ભક્તિમાર્ગમાં તો સર્વાત્મભાવથી તેમનાજ થઇને રહેવું એજ મોક્ષ છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ એજ સિદ્ધાન્ત છે કે ભગવદીયપણું થવા પછી કાંઈ બીજુ કર્તવ્ય રહેતું નથી અને પદ્મપુરાણમાં પણ કહ્યું છે કે—-

न कर्मबंधनं जन्म वैष्णवानां च विद्यते ।
विष्णोरनुचरत्वं हि मोक्षमाहुर्मनीषिणः ॥

વૈષ્ણવજનોના જન્મ કર્મબંધનને માટે નથી પરંતુ ભગવાનની સેવા કરવાને માટે છે, અને સેવા કરવી એ અનુચર અર્થાત દાસનું કામ છે, તેથી ભગવાનનો દાસ છે તે મુક્તજ છે, અને પંડિતજનો દાસભાવને મોક્ષ કહે છે તે યુક્તજ છે. ૧૭

હવે પૂર્વે કહ્યું કે શ્રવણાદિ સર્વ સાધન છે અને તેથી તો પ્રેમ તે સાધ્ય છે અને સાધક ભક્તજન છે તે સર્વે સરખા

છે તોપણ કોઇકજ અતિપ્રિય થાય છે તેનો બાકી રહેલો સાર હવે પછી કહે છે.

मूलम्—समर्पणेनात्मनो हि तदीयत्वं भवेद्ध्रुवम् ॥
अतदीयतया चापि केवलश्चेत्समाश्रितः ॥१८॥

सान्वय पदार्थः—(પોતાના આત્મા વિગેરે સર્વ વસ્તુનું પ્રભુને) **समर्पणेन** સમર્પણ કરવાવડે **आत्मनः** જીવને **हि** નિશ્ચયે કરીને **तदीयत्वं** તેનાપણું **ध्रुवं** નિશ્ચલ **भवेत्** થાય **च** અને **अतदीयतया** (કહ્યા પ્રમાણે) તદીયપણું નહી હોવાયે કરીને **अपि** પણ **केवलः** (તદીયપણાથી) રહિત **चेत्** જો **समाश्रितः** સારી રીતે આશ્રિત થાય (તો)

શબ્દાર્થ—પોતાના આત્મા વિગેરે સર્વ વસ્તુનું પ્રભુને સમર્પણ કરવાથી જીવને નિશ્ચય તેનાપણું થાય છે અને કહ્યા પ્રમાણે તદીયપણું સિદ્ધ ન થાય અને કેવળ આશ્રયજ કરે તો પણ સારી ગતિ થાય.

વિવેચન—આત્માનું સમર્પણ એટલે જે સર્વ પોતાનું મનાતું હોય તે સર્વ પ્રભુને નિવેદન કરી દેવું, અને મનમાં એમજ વિચાર રાખવો કે મારૂં કાંઇપણ નથી જે કાંઇ છે તે સર્વ પ્રભુનું છે, એટલે મારો તથા મારા પદાર્થોનો પ્રભુ અંગિકાર કરે એવી બુદ્ધિ થવી એજ આત્મસમર્પણમાં કારણ છે. આત્માનું સમર્પણ થયું એટલે કોઇમાં સ્વસત્તા રહી નહિં એટલે તદીયપણું (ભગવદીયપણું) દૃઢ થયું અને તેજ અતિપ્રિયપણું છે. અને શ્રવણાદિ સાધન સર્વ આત્મનિવેદનને માટેજ છે તેથી શ્રવણાદિક આવશ્યક છે. શ્રવણાદિ આઠ ભક્તિ આત્મનિવેદનમાં હેતુભૂત છે, અર્થાત ઉત્તરોત્તર હેતુ છે; જેમકે પ્રથમ શ્રવણ સિદ્ધ ન હોય તો કીર્તન કેમ થઇ શકે, તેજ રીતે શ્રવણ થયા પછી કીર્તન થાય, તે પછી સ્મરણ, તે પછી પદસેવન, જે પરિચર્યા,

તે સિદ્ધ થાય, તે પછી અર્ચન અથવા પૂજન, તે પછી વંદન એટલે નમન, તે પછી દાસ્યભક્તિ એટલે જે કરવું તે ભગવદાર્પણ કરવું, તે પછી સખ્યભક્તિ થાય; એટલા પ્રકાર થાય ત્યારે આત્મનિવેદન થાય.

હવે એમ કહ્યું કે તદીયપણું થાય તેનામાંજ અતિપ્રિયપણું થાય પરંતુ તદાશ્રય હોય અને તદીયપણું ન હોય તેને શું ફળ તેનો વિચાર કરે છે કે—

પૂર્વોક્ત આત્મસમર્પણ ન થયું હોય ત્યાં સુધી તદીયપણું કહેવાતું નથી, અને તદીયપણું ન થયું હોય ત્યાં સુધી અતિપ્રિપણું ન થાય તોપણ તદાશ્રય તો દૃઢ રાખવો; કેમકે આશ્રય દૃઢ હોય અર્થાત્ સર્વાત્મભાવથી એમજ જાણે કે સર્વ પ્રકારથી એજ મારી રક્ષા કરનાર છે, બીજુ કોઈ નથી એ રીતે તદાશ્રય તોપણ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે.

હવે શ્રીદેવકીનંદનજી પ્રકાશમાં લખે છે કે—આત્મનિવેદનથી જીવને તદીયત્વ લક્ષણ મોક્ષ થાય છે, ત્યાં એમ શંકા થાય કે તદીયપણું ભગવદનુગ્રહથી થાય છે કાંઈ આપણા પ્રયત્નથી થતું નથી તો શ્રવણાદિકનું શું કામ છે? ત્યાં કહે છે કે શ્રવણકીર્ત્તનાદિ કર્યા પછી આત્મનિવેદન થાય ત્યારે ભગવદનુગ્રહ થાય છે તેથી શ્રવણાદિ તો અવશ્ય કર્તવ્ય છે.

હવે ઉપર તદીયત્વને મોક્ષ કહ્યો ત્યાં શંકા થાય કે તેને મોક્ષ કેમ કહેવાય? કેમકે મોક્ષ થયા પછી જન્મ મરણ થવાનો સંભવ રહેતો નથી અને તદીયત્વ પછી તો તેવો સંભવ છે. ત્યાં કહે છે કે તદીયને પુનર્જન્મનો સંભવ નથી તેથી મોક્ષમાં અને તદીયત્વમાં સમાન લક્ષણ છે. શ્રીભગવાને નવમસ્કંધ ભાગવતના ચોથા અધ્યાયના શ્લોક ૬૫ માં કહ્યું છે કે—

ये दारागारपुत्राप्तान्प्राणान्वित्तमिमंपरम् ।
हित्वा मां शरणं याताः कथं तांस्त्यक्तुमुत्सहे ॥

(દુર્વાસા પ્રત્યે કહ્યું છે કે) જે ભક્તજન સ્ત્રી, ઘર, પુત્ર, બંધુ ગં, પ્રાણ, ધન અને પરલોકને પણ છોડીને મારે શરણ આવે તેને હું શી રીતે છોડી શકું ? એમ કહ્યું છે તેથી એ સિદ્ધ થાય છે કે સમર્પણ પછી જેમાં પ્રથમ સ્વીય બુદ્ધિ હતી, તે મટી જાય છે તેથી તદીયત્વ દૃઢ થયો કહેવાય છે, અને તેથી નિશ્ચય થાય છે કે જે નિવેદિતાત્મા છે તેને પ્રભુ છોડતા નથી. એજ ભક્તિમાર્ગીય સાધન સહિત મોક્ષનું પ્રતિપાદન થયું. હવે આમ જોતાં મોક્ષથી ભક્તિમાર્ગમાં આધિક્ય જણાતું નથી, કારણ કે મુક્તને પુનર્ભવ નથી તેમજ ભક્તને પણ નથી તેથી સમાનપણું દેખાય છે, પરંતુ વસ્તુતઃ વિચારતાં આધિક્ય દેખાય છે કેમકે મોક્ષમાં તો અક્ષરામૃતપાન મળે અર્થાત્ અક્ષરની પ્રાપ્તિ છે, તે અવ્યક્ત છે, અને ભક્તિમાર્ગમાં તો પરમાનંદાનુભવ પ્રાપ્તિ છે અને તે પણ વ્યક્ત છે એટલે ભક્તિમાર્ગના આધિક્ય સાથે ભેદ સ્પષ્ટ છે.

હવે નિવેદન કર્યા વિના માત્ર ભગવદાશ્રયજ કરે તો તેની ગતિ શું ? ત્યાં કહે છે કે તદીયપણા વગર કદાચિત્ ભગવદાશ્રય કરે તોપણ ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત છે કેમકે કહ્યું છે કે—

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेपियान्ति परांगतिम् गी. ९–३२॥

(શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે) હે પાર્થ ! મારો આશ્રય કરીને જો કદાચિત્ પાપી પ્રાણી પણ રહ્યા હોય જેમકે સ્ત્રી, વૈશ્ય, શુદ્ર, તો તે પણ સારી ગતીને પામે છે. તો તદાશ્રય માત્રથી મોક્ષ તો નહિ પરંતુ સાધનરૂપ ભક્તિમાર્ગ પ્રાપ્ત થતાં ઉત્તમ ગતિ થાય છે પરંતુ ફલરૂપ ભક્તિમાર્ગ તો તદીયત્વથી જ થાય છે. ૧૮

मलम्–तदाश्रयतदीयत्वबुद्ध्यै किंचित्समाचरेत् ।
स्वधर्ममनुतिष्ठन्वै भारद्वैगुण्य मन्यथा ॥१९॥

सान्वयपदार्थः—तदाश्रयतदीयत्वबुद्ध्यै તદાશ્રય અને તદ્દીયપણાને જાણવા સારૂ **स्वधर्मं** પોતાના [વર્ણાશ્રમ રૂપ] ધર્મને **अनुतिष्ठन्** આચરતો થ **किंचित्** (શ્રીઆચાર્યજીની શરણાગતિરૂપ) કાંઈક સાધનને **समाचरेत्** સારી રીતે આચરણ કરે **अन्यथा** તેમ નહિં કરે તો **व** નિશ્ચયે કરીને **भारद्वैगुण्यं** બમણો ભાર (થાય).

શબ્દાર્થ—તદાશ્રય અને તદ્દીયપણાને જાણવા સારૂ પોતાના વર્ણાશ્રમરૂપ ધર્મને આચરતો થકો શ્રીઆચાર્યજીની શરણાગતિરૂપ કાંઈક સાધનને સારી રીતે આચરણ કરે. તેમ ન કરે તો નિશ્ચય બમણો ભાર થાય.

વિવેચન—પૂર્વે એમ કહ્યું કે, તદ્દીયપણું સિદ્ધ ન હોય તો પણ તદાશ્રયથી પણ કાર્ય કરવું, તે વાત આ શ્લોકમાં કહે છે કે જેને તદ્દીયપણું નથી તેણે તદાશ્રય અને તદ્દીયત્વ બુદ્ધિને માટે શ્રવણાદિ કર્યા કરવું. તેથી તદ્દીયત્વ બુદ્ધિ દૃઢ થાય, તેમાં પણ સ્વધર્મનું અનુષ્ટાન કરવું જોઇએ. સ્વધર્મ એટલે પોતાનો વર્ણાશ્રમધર્મ તેનું આચરણ કરવું, અને શ્રવણાદિ કરવાં ત્યારે તદ્દીયત્વ દૃઢ થાય અને પછી અતિપ્રિયપણું પણ થાય ત્યાં શંકા થાય કે તદ્દીયપણું સિદ્ધ કરવું તેમાં વર્ણાશ્રમધમનું શું કામ છે? કેમકે તેને માટે તો જે શ્રવણાદિ સાધન કહ્યાં છે તેજ કરવાં. ત્યાં કહે છે કે " **भारद्वैगुणमन्यथा**" કેવલ તદાશ્રય સમજીને સ્વધર્મ જે વર્ણાશ્રમધર્મ તેનો ત્યાગ કરીને ફક્ત શ્રવણાદિ કરે તો તેનો ઉદ્ધાર કરવામાં પ્રભુને ઘણો શ્રમ પડે અને બે પ્રકારનો ભાર થાય એક તો વર્ણાશ્રમનું આચરણ ન કરે તો અધર્મ થાય એ ભાર, અને સ્વભાવનો એટલે સત્વાદિ અથવા મનુષ્યાદિ સ્વભાવથી ભાર, એ બેવડો ભાર થવાથી ફળમાં ઘણો વિલંબ થાય માટે વર્ણાશ્રમ ધર્મનો પણ ઉપયોગ અવશ્ય છે.

હવે એ વાત સદ્ધ થાય છે કે પાશુપતશાસ્ત્રનું યથાર્થ

જ્ઞાન જેને થાય તેને તેમાં કહેલાં સાધન કરવાથી ભોગ સુલભ છે અને મોક્ષ દુર્લભ છે. તેવીજ રીતે પંચરાત્રશાસ્ત્રના યથાર્થ જ્ઞાનપૂર્વક તેમાં કહેલાં સાધનથી મોક્ષ સુલભ છે અને ભોગ દુર્લભ છે; એ પ્રમાણે વ્યવસ્થા છે. જો કે શૈવતંત્રથી પરંપરાએ કરીને મોક્ષ થાય છે અને વૈષ્ણવતંત્રથી સાક્ષાત્ મોક્ષ થાય છે તેથી ફલમાં તુલ્યતા છે પરંતુ સાધનમાં મોટું તારતમ્ય છે શ્રીમદ્ભાગવત દ્વિતીયસ્કંધ અધ્યાય - ના શ્લોક ૬ માં કહ્યું છે કે—

एतावान्सांख्ययोगाभ्यां स्वधर्मपरिनिष्ठया ।
जन्मलाभः परः पुंसामंतेनारायणस्मृतिः ॥

એજ પુરૂષાર્થ છે અને જન્મ લેવાનું ફલ પણ એજ છે કે અન્ત દશામાં નારાયણનું સ્મરણ થાય, અને સાંખ્ય, યોગ, સ્વધર્માનષ્ઠા એ સર્વનું ફળ પણ તેજ છે. એટલે જન્મ ધારણ કરવાનો લાભ એજ કે અંતસમય નારાયણનું સ્મરણ થાય. અને સ્વધર્મ નિષ્ઠાનું ફળ એકે અંતે ઉત્તમ દેહની પ્રાપ્તિ થાય, અને યોગનું તાત્પર્ય એ છે કે અનેક જન્મ પામીને પણ ભગવત્પ્રાપ્તિ થાય. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે—

"शुचीनां श्रीमतांगेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते गी. ९—४१"
"अनेकजन्मसंसिद्ध स्ततो याति परांगतिम् गी. ६—४६"

યોગભ્રષ્ટ જીવ મરણ પછી સદાચારનિષ્ટ અને દ્રવ્ય પાત્રના ઘરમાં જન્મ લેછે, અને અનેક જન્મથી સિદ્ધ થયેલો યોગી છેવટ પરગતિ પામે છે. આ કહીને એમ સિદ્ધ કર્યું કે અંતિમ દેહ પામીને ભગવત્પ્રાપ્તિ થાય છે. એ પ્રકારે સાંખ્યના ઉપાસકની પણ પણ તેજ ગતિ છે. અને ભગવદ્ધર્મનું ફલ એકે સેવોપયોગી દેહની પ્રાપ્ત, છેવટે એજ ફલ કે અંતે નારાયણનું સ્મરણ થાય. વળી સામાન્ય ન્યાય પણ એવો છે કે "अंते या मतिःसागति" (અંતે જેવી બુદ્ધિ તેવીજ ગતિ) સારી મતિ હોય તો શુભ ગતિ થાય અને ખોટી મતિ હોય તો તેવી ગતિ થાય વળી શ્રીગીતાજીમાં પણ કહ્યું છે કે—

यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजंत्यंते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौंतेय सदा तद्भाव भावित ॥ गी ८-६

હે અર્જુન ! અંતકાળમાં જે જેનું સ્મરણ કરતો દેહ છોડે છે તે તેનેજ પામે છે, તો દેહનું ફલ એજ કે અંતે નારાયણનું સ્મરણ થાય.

હવે પાંચ સિદ્ધાન્ત સ્વતંત્રપણાથી કહ્યા છે વૈદિક અને વૈષ્ણવ સિદ્ધાન્ત સમાન અથવા પ્રધાનપણાથી કહ્યા છે. અને પાશુપતમતની કલ્પભેદથી વ્યવસ્થા એટલે તામસકલ્પમાં પાશુપત મતાનુયાયી થાય છે અને તે ક્રમથી મોક્ષના અધિકારી થાય છે, અને સાંખ્ય અને યોગ (નિરીશ્વર) ની તો બ્રહ્મમીમાં સામાં નિંદા ઉપલબ્ધ છે તેથી નામ માત્ર છે, ઇત્યાદિ વ્યવસ્થા શ્રી સુબોધિનીજીમાં છે, તેજ પ્રમાણે આ બાળબોધ ગ્રંથમાં પણ કહી છે ૧ વૈદિક ૨ સાંખ્ય ૩ યોગ ૪ પાશુપત ૫ વૈષ્ણવ એ રીતે સિદ્ધાન્તોનું વર્ણન કર્યું છે.

શ્રીદેવકીનંદનજી પ્રકાશમાં લખે છે કે, તદાશ્રય અને તદીયત્વ કેમ સિદ્ધ થાય એવી શંકા થાય તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તદાશ્રય અને તદીયત્વના જ્ઞાનને માટે આચાર્યને શરણે જવું જોઈએ. આચાર્યને શરણે જવું એ સાધન છે, અને સ્વધર્મનું અનુષ્ઠાન પણ આવશ્યક છે, એ સાધનથી કાર્ય સિદ્ધિ થાય. શ્વેતકેતુ વિદ્યામાં કહ્યું છે કે, "आचार्यवान् पुरुषोवेद" જે આચાર્યની પાસે ગયો હોય તે ભગવત્ જ્ઞાન જાણે છે; બીજા જાણતા નથી. જેણે ગુરૂનું શરણ લીધું હોય તેજ જાણે છે અને મોક્ષ પણ તેનેજ મલે છે. શ્રીભાગવત ૧૧ સ્કંધ ૧૭ અધ્યાયમાં કહ્યું છે—

आचार्यं मां विजानीयान्नावमन्येत कर्हिचित् ।
मर्त्यबुद्धया न सूयेत सर्वदेवमयो गुरुः ॥

આચાર્યને મારૂં સ્વરૂપ જાણવું કોઈ વખત અવજ્ઞા કરવી

નહિં, મનુષ્ય બુદ્ધિથી અસૂયા કરવી નહિં કેમકે સર્વ દેવમય ગુરૂ છે.

यस्य साक्षाद्भगवति ज्ञानदीपे प्रदेगुरौ ।
भक्तिर्नस्यात्छुतंतस्य मन्ये कुंजरशौचवत् ॥

જેની ભગવાનમાં અને જ્ઞાનદીપ આપનારા ગુરૂમાં ભક્તિ નથી તેણે જે સાંભળ્યું છે તે નિરર્થક છે, અને હાથીના સ્નાન જેવું છે. જેમ હાથી સ્નાન કરી પછી પોતાનું શરીર ધુળથી ભરે છે તેના જેવું છે, વળી પુરાણાંતરમા પણ કહ્યું છે કે—

हरौ रुष्टे गुरु स्त्राता गुररुष्टे न कश्चन ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन गुरुमेव प्रसादयेत् ॥

કદાચિત્ ભગવાનનો રોષ થયો હોય તો ગુરૂ રક્ષા કરી શકે છે, પરંતુ ગુરૂનો કોપ થાય તો કોઇપણ રક્ષા કરવા સમર્થ નથી; તેથી સર્વ પ્રકારે પ્રયત્નવડે ગુરૂને પ્રસન્ન રાખવા. ઇત્યાદિ વચનથી ગુરૂ શરણ મુખ્ય કહ્યું છે, તે પ્રમાણે ન ચાલે તો બમણો ભાર થાય. એક તો કાંઇ ફલ પ્રાપ્તિ ન થાય અને બીજુ અન્યથા આચરણથી પ્રત્યવાય (દોષ) લાગે, તેથી ગુરૂની શરણે જઇ પૂર્વોક્ત ધર્મ આચરણ કરવું ઉચિત છે. ૧૯.

હવે શ્રીપુરૂષોત્તમજી સંક્ષેપથી બાલબોધનો સાર કહે છે કે—

આ બાલબોધ ગ્રંથમાં પુરૂષાર્થ વિચાર કરીને મોક્ષ પુરૂષાર્થનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે, તે મોક્ષપુરૂષાર્થ પણ બે પ્રકારનો છે. લૌકિક તથા અલૌકિક. લૌકિકપુરૂષાર્થ ૠષિઓએ કહેલો છે, અને અલૌકિકપુરૂષાર્થ વેદમાં કહ્યો છે. આમાં લૌકિક (ૠષિપ્રોક્ત) પુરૂષાર્થનું નિરૂપણ કર્યું છે. તો લૌકિક પુરૂષાર્થનાં મોક્ષશાસ્ત્રમાં વૈષ્ણવતંત્ર શ્રેષ્ટ છે તે માટે શ્રીભાગવત ૧૧ સ્કંધ ૨૦ મા અધ્યાયના ૬ શ્લોકમાં કહ્યું છે કે—

योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयो विधित्सया ।
ज्ञान कर्म च भक्तिश्च नोपायोन्योऽस्ति कर्हिचित् (कुत्रचित्)

શ્રીભગવાન ઉદ્ધવજીને કહે છે કે મેં મનુષ્યના કલ્યાણને માટે ત્રણ યોગ કહેલા છે, એક જ્ઞાનયોગ, બીજો કર્મયોગ, અને ત્રીજો ભક્તિયોગ. એ વિના કલ્યાણનો બીજો ઉપાય કોઈ પણ નથી. તેમાં કર્મયોગ છે તે ત્રણ પ્રકારનો છે તે શ્રીભાગવત એકાદશસ્કંધના ૨૭ મા અધ્યાયમાં કહ્યો છે કે—

क्रियायोगं समाचक्ष्व भवदाराधनं प्रभो ।
यस्मात्त्वां ये यथाऽर्चंति सात्वताःसात्वतर्षभ ॥१॥

ઉદ્ધવજી ભગવાન્ પ્રત્યે પૂછે છે કે–આપના આરાધનરૂપ જે ક્રિયા યોગ છે તે કહો. ભક્તજન આપને જે પ્રકારથી સેવે છે તે પ્રકાર કહેવો જોઈએ. એટલે ભગવાન્‌નું આરાધન કરવાનું કહ્યું તો તે કયે પ્રકારે કરવું એમ ઉદ્ધવજીનો પ્રશ્ન છે. ત્યાં શ્રી ભગવાન કહે છે કે––

वैदिकस्तांत्रिको मिश्र इति मे त्रिविधो मखः
त्रयाणामीप्सितेनैव विधिना मां समर्चयेत् ॥७॥

વૈદિક એટલે વેદમાં જે મંત્રાદિક છે તેમાં જે પ્રણાલિકા કહી હોય તે પ્રકારે પૂજન કરવું તે, અને તાંત્રિક એટલે તંત્રમાં કહેલી રીત પ્રમાણે પૂજન કરવું. એ તંત્ર પદથી પંચરાત્ર શાસ્ત્ર લેવું, અને તેમાં જે પ્રકાર કહ્યો હોય તે તાંત્રિક કહેવાય, અને મિશ્ર એટલે વૈદિક અને તાંત્રિકના મિશ્રણ વાળો જે પ્રકાર હોય તે આ બાબતમાં શ્રીભગવત એકાદશ સ્કંધમાં યોગશ્વરના વાકયમાં કહ્યું છે કે—

य आशु हृदयग्रंथिं निर्जिहीर्षुःपरात्मनः ।
विधिनोपचरेद्देवं तंत्रोक्तेन च केशवम् ॥ भा. ११–३ ४७.

(આવિર્હોત્ર યોગેશ્વર જનકરાજા પ્રત્યે કહે છે) જે પુરૂષ જીવને અહંકાર રૂપ બંધન છોડાવવાની ઇચ્છા કરે તે તંત્રોક્ત વિધિથી ભગવાનનું આરાધન કરે–જો અહંકારરૂપ બંધનથી છૂટવું હોય તો નારદપંચરાત્રને અનુસાર ભગવાનનું સેવન કરવું. આમ

કહેલું છે તેથી તંત્રોક્ત ભક્તિ છે તે ક્રિયાયોગની અંગભૂત છે, એજ હેતુથી પંચરાત્રમાં કહ્યું છે કે " तयामुक्तिर्नचान्यथा " ભક્તિથીજ મુક્તિ થાય છે બીજા પ્રકારથી મુક્તિ થતી નથી, તો કેવળ કર્મયોગથીજ મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી એ વાત પણ જણાવી. વળી એમ પણ જણાવ્યું છે કે નારદપંચરાત્રમાં આત્મ સમર્પણ કહ્યું છે તે પ્રમાણે (તંત્રોક્ત) અનુષ્ઠાન (આરાધન) કરે તો તે તંત્રોક્ત ભોગ મોક્ષ મલે, અર્થાત અક્ષર બ્રહ્મનો આનંદ મલે. પરંતુ શ્રીપુરૂષોત્તમ સંબંધી પરમાનંદાનુભવતો મળે નહિં, તેથી એ કર્મયોગથી ભક્તિમાર્ગ તો ભિન્નજ છે તે હેતુથી.

શ્રીભાગવત ૧૧ સ્કંધના ૧૯ અધ્યાયના ૧૯ શ્લોકમાં કહ્યું છે કે—

भक्तियोगः पुरैवोक्तः प्रीयमाणाय तेऽनघ ।
पुनश्च कथयिष्यामि मद्भक्तेःकारणंपरम् ॥

હે ઉદ્ધવ ? મેં તને પેહેલે ભક્તિયોગ કહ્યો છે અને તેમાં તારી રૂચિ દેખીને હવે મારી ભક્તિનું ઉત્તમ કારણ કહીશ. એમ કહીને ઉપરના શ્લોકથી આરંભીને " श्रद्धामृत कथायांमे " સુધી સાધન સમૂહ કહ્યો છે તેમાં " वैदिकी तांत्रिकीदीक्षा मदीयव्रतधारणम् " એમ કહ્યું છે અને ક્રિયાયોગના પ્રસંગમાં પણ કહ્યું છે કે—

मामेव नैरपेक्ष्येण भक्तियोगेनविंदति ॥ નિરપેક્ષ ભક્તિયોગથી ભક્તિમાન મને પામે છે. એ વચનોથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાન ભકિતયોગથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ શ્રીગીતાજીમાં પણ કહ્યું છે કે "पुरुषःस परःपार्थ भक्त्यालभ्यस्त्वनन्यया" હે પાર્થ ! પરમપુરૂષ અનન્ય ભકિતથીજ પમાય છે. એ વાકયથી એજ સ્પષ્ટ થાય છે કે ભગવાન અનન્ય ભકિતથીજ મલે છે. બીજા ઉપાયથી ભગવત્પ્રાપ્તિ થતી નથી. વળી પ્રથમ पुनश्चकथयिष्यामि मद्भक्तेःकारणंपरम् એ વાકયમાં પુનઃ અને પર શબ્દ

છે તેનું તાત્પર્ય કે પહેલાં કારણ કહ્યું છે ને પછી એ કારણ કહેવાની પ્રતિજ્ઞા છે તેથી એનું પરપણું આત્મનિવેદન અનંતરજ સિદ્ધ થાય છે, આત્મનિવેદન પછી જે ભકિત સિદ્ધ થાય છે તે પરભકિત છે, અને એ ભકિત પ્રાપ્ત કર્યા પછી કાંઇ કરવાનું બાકી રહેતું નથી તે ભક્ત સર્વ રીતે કૃતકૃત્ય જ થાય છે. શ્રી ભાગવતમાં પણ ભગવાને કહ્યું છે કે—

"एवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनां ।
मयि संजायते भक्तिः कोऽन्योऽर्थोऽस्याऽवशिष्यते ॥

ભા. ૧૧—૧૯—૨૪

પ્રથમ કહેલા ધર્મનાં આચરણથી "श्रद्धाऽमृतकथायांमे એ શ્લોકથી " मदर्थे यत्व्रतंतपः" સુધી જે ધર્મ કહ્યા છે તેનું યથાવત્ આચરણ કરતાં ભગવાનમાં જે ભકિત થાય છે તે પ્રેમ-લક્ષણા સિદ્ધ થાય છે, અને તેજ પરાભકિત, ફલભકિત કહેવાય છે. એ પ્રાપ્ત થયા પછી તે ભકતને બીજું કંઇ સાધન (એ પ્રાપ્ત થયેલી ભકિતનું આચરણ કરવા સિવાય) બાકી રહેતું નથી, પ્રથમ જે ભક્તિ કહી તે સાધનભકિત અને તે પછી જે ભકિત પર ભકિત કહી તે ફલ ભકિત છે એ રીતે બંને ભકિત કહી, હવે જે ફલરૂપ ભકિત કહી તેમાં સાધનભૂત એક શરણાગતિરૂપ આશ્રય છે તે પૂર્વ ભકિતથી કાંઈક ભિન્ન છે તે પણ શ્રીભગ-વાને કહ્યું છે કે—

अथैतत्परमं गुह्यं शृण्वतो यदुनंदन
सुगोप्यमपि वक्ष्यामि त्वं मे भृत्यःसुहृत्सखा ॥

ભા. ૧૧—૧૧—૪૯

હે ઉદ્ધવ! હું જે તને કહીશ તે અત્યન્ત ગુહ્ય છે તેથી સારી રીતે ચીત્ત ધરીને સાંભળ અને તું મારો સેવક અને મિત્ર છું તેથીજ તને કહુંછું એમ કહીને કહ્યું છે કે—

न रोधयति मां योगो न सांख्यं धर्म एव च ।
न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो नेष्टापूर्तं न दक्षिणा ॥

ભા. ૧૧—૧૨—૧

व्रतानि यज्ञच्छंदांसि तीर्थानि नियमा यमाः
यथावरुंधे सत्संगः सर्वसंगापहो हि माम् ॥

ભા. ૧૧–૧૨–૨

હે ઉદ્ધવ ! મને યોગ વશ કરી શકતો નથી. અર્થા આસન પ્રાણાયામાદિ કરવાથી હું વશ થતો નથી, તેમજ સાંખ્ય થી પણ હું વશ થતો નથી, તેમજ કેવલ ધર્મથી, સ્વાધ્યાય (વેદ જપ)થી તપ (કૃચ્છ્રચાંદ્રાયણાદિ)થી સન્યાસથી, ઈષ્ટ (અગ્નિહો-ત્રાદિ)થી, અથવા પૂર્ત (કુપઆરામાદિ કરાવવાં તે)થી, તથા દાનથી, તથા એકાદશી વિગેરે વ્રતથી, તથા યજ્ઞ (દેવપૂજા)થી, કે છંદ (રહસ્યમંત્ર)થી હું વશ થતો નથી. પરંતુ સર્વ સંગને મટાડવાવાળો જે સત્સંગ છે તેથી હું વશ થાઉંછું. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે શ્રૌતસ્માર્ત સાધનથી ભગવાન વશ થતા નથી પરંતુ સત્સંગથી અને ભાવથી પ્રભુ વશ થાય છે. વળી કહ્યું છે કે—

केवलेन हि भावेन गोप्यो गावो नगा मृगाः ।
यऽन्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामीयुरंजसा ॥

ભા. ૧૧–૧૨–૮

કેવલ ભાવથીજ ગોપકા, ગાયો, વૃક્ષો અને મૃગઆદિ સર્વે મને પ્રાપ્ત થયા છે. એ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાન્ ભાવથીજ વશ થાય છે એમાં ગોપિકાનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે, અને તે પછી ઉદ્ધવને સર્વ સાધન છોડીને એક પોતાને શરણે આવવાનો ઉપદેશ કર્યો છે ત્યાં કહ્યું છે કે—

तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य चोदनां प्रतिचोदनाम् ।
प्रवृत्तं च निवृत्तं च श्रोतव्यं श्रुतमेव च ॥ १४ ॥

मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनाम् ।
याहि सर्वात्मभावेन मया स्या ह्यकुतोभयः ॥ १५ ॥

હે ઉદ્ધવ ! વિધિ અને નિષેધ તેમજ પ્રવૃતિ અને નિવૃત્તિ તથા સાંભળેલું અને સાંભળવાનું સર્વ છોડીને સર્વ પ્રાણીઓનો આત્મા જે હું તેની શરણે સર્વાત્મભાવથી આવ્ય. હું તને નિર્ભય કરીશ.

ઉપરનાં સર્વ પ્રમાણોથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ભક્તિ જ મુખ્ય છે તે ભક્તિના પણ બે પ્રકાર તે એક સાધનભક્તિ અને બીજી ફલભક્તિ, તેમાં પણ ફલરૂપ ભક્તિ ઉત્તમ છે. વળી વેદનો પણ એજ આશય છે કે ભક્તિથી બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ છે અર્થાત્ સાધન અને ફલ બંને ફલરૂપ ભક્તિમાં એકજ છે.

વળી શ્રીભાગવત દ્વિતીયસ્કંધ બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે—

भगवान्ब्रह्मकात्स्न्र्येन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया ।
तदध्यवस्यत्कूटस्थो रतिरात्मन्यतो भवेत् ॥ ३४ ॥

બ્રહ્માજીએ વેદને ત્રણ વખત સારી રીતે સંપૂર્ણ જોઇને [વિચારીને] એજ નિશ્ચય કર્યો કે જેથી ભગવાન્‌માં પ્રેમ થાય તેજ કર્તવ્ય છે. તો ભક્તિ વિના ભગવાન્‌માં પ્રેમ થાયજ નહિં માટે ભક્તિ કરવી એજ વેદનો અસંદિગ્ધ આશય છે.

હવે તે વેદમાં પૂર્વકાંડ અને ઉત્તરકાંડ બે વિભાગ છે એ બન્નેમાં વિષય ત્રિવર્ગ છે અર્થાત્ ધર્મ, અર્થ, અને કામ છે. એનું તાત્પર્ય શ્રીભાગવત એકાદશસ્કંધના ૨૧ મા અધ્યાયમાં લખ્યું છે કે—

फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम् ।
श्रेयो विवक्षया प्रोक्तं यथा भैषज्यरोचनं ॥ २३ ॥

उत्पत्त्यैव हि कामेषु प्राणेषु स्वजनेषु च ।
असक्तमनसो मर्त्या आत्मनोऽनर्थहेतुषु ॥ २४ ॥

नतानविदुषः स्वार्थं भ्राम्यतो वृजिनाध्वनि ।
कथं युंज्यात्पुनस्तेषु तांस्तमो विशतो बुधः ॥ २९ ॥

एवं व्यवसितं केचिदविज्ञाय कुबुद्धयः ।
फलश्रुतिं कुसुमितां न वेदज्ञा वदंति हि ॥ २६ ॥

कामिनः कृपणा लुब्धाः पुष्पेषु फलबुद्धयः ।
अग्निमुग्धा धूमताऽन्ताःस्वं लोकं न विदन्ति ते ॥ २७ ॥

જે જે કર્મનું ફળ કહેલું છે તે રૂચિ વધારવા માટે છે, કાંઇ એ કર્મફળજ પરમ પુરૂષાર્થ નથી; પરમપુરૂષાર્થ તો મોક્ષ અથવા ભક્તિ છે. તેમાં દૃષ્ટાંત આપે છે કે ઔષધમાં રૂચિ થવા માટે બીજે પદાર્થ દેખાડવામાં આવે છે. અને વૈદિક કર્મનાં ફળ એ છે કે " ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामोयजेत " " उद्भिदायजेतपशुकामः " જેને સ્વર્ગની કામના હોય તે જ્યોતિષ્ટોમનામનોયજ્ઞ કરે, જેને પશુકામના હોય તે વૃક્ષથી યજન કરે, ઇત્યાદિ વચનમાં જે સ્વર્ગ કામના અને પશુ કામના બતાવી એ ફલને ઠેકાણે છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે યજ્ઞનું ફલ સ્વર્ગાદિક નથી, પરંતુ મોક્ષનું સાધન ચિત્ત શુદ્ધિ થવી તે વગેરે છે. અને જે સ્વર્ગાદિકની ફલ સ્તુતિ છે તે રૂચિ ઉત્પન્ન કરવા માટે છે, જેમ ઔષધ પીવામાં બાળકની રૂચિ ન હોય ત્યાં તેને રૂચિ ઉત્પન્ન કરવા માટે તેને કહેવામાં આવે છે કે આ લીમડો પીજઇશ તો લાડુ મળશે. એ રીતે લાડુ મળશે એમ કહેવું એ લીમડો પીવામાં રૂચિ ઉપજાવવા માટે છે. અર્થાત્ લીમડો પીવાનું ફળ રોગનિવૃત્તિ છે કાંઈ લાડુ પ્રાપ્તિ નથી. તેવી રીતે યજ્ઞનું ફલ ચિત્ત શુદ્ધિ અને તેથી પ્રાપ્ત થતો મોક્ષ છે; પરંતુ ત્રિવર્ગ નથી. પણ જે ત્રિવર્ગ ફલ બતાવવામાં આવે છે તે રૂચિ ઉત્પન્ન કરવા માટે છે. હવે પુરૂષ પુત્રાદિકને માટે યત્ન કર્યા કરે છે તે સંબંધમાં કહે છે કે મનુષ્યની આસક્તિ કામમાં, પ્રાણમાં અને સ્વજનાદિકમાં રહે છે, તે સર્વે આત્માના અનર્થમાં કારણ છે. અને પરિણામમાં દુઃખ

ઉત્પાદક છે. જે પશુ, ધન આદિ કામ પ્રાપ્ત થયા પછી પરિણામમાં દુઃખ આપે છે. અહિં પ્રાણ શબ્દથી આયુષ્ય, બલ, ઇન્દ્રિય વિર્યાદિ અને સ્વજન શબ્દથી પુત્ર, મિત્ર, સ્ત્રી આદિ સમજવાં એ સર્વે પરિણામે દુઃખ ઉત્પાદક છે. પરંતુ અજ્ઞજનો એમાં આસક્ત થઇને યજ્ઞ કરે છે એજ સ્વભાવિક દોષ છે. કદાપી એમ શંકા થાય કે વેદમાંજ એવો કેમ ઉપદેશ કર્યો કે કામમાં આસકિત રાખવી અને તેને માટે ઉદ્યોગ કરવો? તેનું સમાધાન સ્વાર્થને નહિં જાણનારા પૂર્વે કહેલા અજ્ઞ (નમ્ર) એવા પુરૂષને વેદ તેમાં (જેમાં આસકિત વધે તે પદાર્થોમાં) કેમ પ્રવર્ત્ત કરે.

આ વાત મીમાંસક લોક નથી જાણતા, તેઓ ફલ શ્રુતિને પુષ્પસ્થાનાપન્ન ફલશ્રુતિ સ્વર્ગાદિકને નહિં જાણતાં તે પુષ્પમાંજ ફલ બુદ્ધિ કરીને અહીં તહીં ભટકયા કરે છે, પરંતુ વેદને જાણનારા વ્યાસાદિ સ્વર્ગાદિકને ફલ કહેતા નથી, પણ પરમ પુરૂષાર્થનેજ ફલ કહે છે. એતો જે કામી, કૃપણ અને તૃષ્ણાથી આકુળ પ્રાણી છે તે સ્વર્ગાદિ જે પુષ્પ છે તેમાં ફલ બુદ્ધિ કરે છે; પરંતુ ફૂલ નથી, પણ રૂચિ ઉત્પન્ન કરનાર પુષ્પને સ્થાને છે; એ નહિં જાણવાવાળા કર્મ કાંડીઓ અગ્નિમુગ્ધ કહેવાય છે, અર્થાત્ અગ્નિસાધ્ય જે જે કર્મ છે તેમાં મૂઢ છે, અને ધુમ માર્ગમાંજ તેમનો અંત છે તેમને બીજું ફલ નથી, તેથી તેઓ આત્મતત્વને નથી જાણતા તેમજ પોતાના ગંતવ્યસ્થાનને પણ નથી જાણતા.

એ પ્રમાણે પંચાગ્ન ઉપાસનાંત સાધનનો નિર્ણય કર્યો; અને એ સર્વે સાધનોનું ફલ જે ત્રિવર્ગ કહ્યું છે તે પુષ્પને ઠેકાણે છે, અને રૂચિ ઉત્પન્ન કરવા માટે છે. પરંતુ ફલ તો મોક્ષ છે અને તે મોક્ષ પણ ભગવત્પ્રાપ્તિ અને ભગવત્પ્રાપ્તિનાં સાધન છે કે જે પહેલાં કહ્યાં છે તે શ્રવણાદિ સાધન છે, તેમાં પણ મુખ્ય સાધન દીનતાપૂર્વક ભકિત છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે "**यमेवैष वृणुते तेनलभ्यः**" જેને ભગવાન પોતાનો કરે તેનેજ ભગવાન લભ્ય છે. તેથી વરણ વિના ભગવત્પ્રાપ્તિનું બીજું સાધન

નથી, તેથી જે અલૌકિક પુરૂષાર્થમાં પ્રવૃત્ત છે તે એમ સમજે છે કે ભગવાનની દીનત્વ પુર્વક ભક્તિ કરવાથીજ ભગવાન્ વરણ કરે કાંઇ સાધન બળથી કરે નહિ અને ભગવાન ભક્તિથીજ વશ છે તેથી તેમને દુઃખાભાવ છે.

હવે આ બાલબોધ ગ્રંથની સમાપ્તિમાં શ્રીમદાચાર્ય કહે છે કે—

मूलम्—इत्येवं कथितं सर्वं नैतज्ज्ञाने भ्रमः पुनः

સાન્વયપદાર્થઃ—एवं એ રીતે सर्वं બધું कथितं (અમે) કહ્યું एतज्ज्ञाने એનું જ્ઞાન થાય ત્યારે पुनः ફરીથી भ्रमः સંભ્રમ (સંદેહ) न (થતો) નથી इति એમ (છે).

શબ્દાર્થ—એ રીતે અમોએ બધુ કહ્યું એનું જ્ઞાન સારી રીતે જ્યારે થાય ત્યારે ફરીથી કોઈ બાબતમાં સંદેહ થતો નથી એમ જાણવું.

વિવેચન—આ બાલબોધ ગ્રંથમાં સર્વ સિદ્ધાન્તનો સંગ્રહ કહ્યો છે અને સર્વ સિદ્ધાન્તનો સાર બતાવ્યો છે તો તેનું અનુસંધાન કરવાથી પુરૂષાર્થ વિષયક ભ્રાન્તિ રહે નહિં એટલે પુરૂષાર્થનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય કે પરમપુરૂષાર્થ એજ છે કે જે બે પ્રકારની એટલે સાધનરૂપ અને ફલરૂપ ભક્તિ અને તેથી ભગવત્ પ્રાપ્તિ છે તો તેમાંજ મનુષ્યની પ્રવૃતિ થઇને સંસારસમુદ્રથી પાર ઉતરે.

इति श्रीमद्वल्लभाचार्य विरचित बालबोध (सटीक) समाप्ताः

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचित

॥ पत्रावलंबनम् ॥

મૂલ તથા ગોસ્વામિશ્રી-પુરૂષોત્તમજી મહારાજકૃત સંસ્કૃત ટીકા
તથા નડીઆદના શાસ્ત્રી મોહનલાલ કાશીરામના હાથથી
લખાએલી ગુજરાતી ટીકા સાથે——છપાય છે.——

श्रीमद्गोस्वामिश्री हरिरायजी कृत

ब्रह्मवाद.

મૂલ સંસ્કૃત તથા ગુજરાતી ટીકા સાથે છપાઈ તૈયાર
થયેલો છે.

ન્યોછાવર મૂલ તથા ટીકા સાથે સાડાચાર આના.

મૂલ માત્ર સંસ્કૃત———બે આના.

ઉપરનાં બન્ને પુસ્તકો નડીઆદમાં શ્રીપુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલયના મંત્રી પાસેથી મલશે.